

TSENGULUSO YA MBINGANO YA VHAVENDA

NGA

NEKHONGONI MUKONDELELI EMILY

MUSHUMO UNO WO NEKEDZWA U FUSHA THODEA

YA

DIGIRII YA MASITASI (M.A.)

KHA

MUHASHO WA NGUDO DZA VHAREMA

KHA

**MUHASHO WA NYAMBO DZA VHAREMA KHA FAKHALITHI YA NGUDO DZA
VHATHU**

KHA

UNIVERSITY YA LIMPOPO

MUGUDISI : PROF N.A.MILUBI

DATUMU : TSHIMEDZI 2013

MUANO

Ndi ana uri mushumo uyu u re kha tsenguluso iyi ndi wanga we nda u kuvhanganya nne muñe nahone a u athu u iswa kha yunivesithi ifhio na ifhio u ḥoda u fusha ḥodea ya digirii iñwevho.

Nekhongoni Mukondeleli Emily

Tsaino

Datumu

VHUDIKUMEDZELI

Mushumo uyu wothe ndi u kumedzela mme anga Vho Tendani Tshinakaho Elinah Tshilande. Vhañwe vhane nda kumedzela mushumo hoyu khavho ndi vhana vhanga vhane vha vha Unariñe, Dñivhaene, Mupfummedzanyi, Luvhani na Muhuliseni.

NDIVHUWO

Ndivhuwo dzanga ndi thoma nga u dzi livhisa kha Muñe wanga, Mudzimu we a mpfarisa uri ndi kone u vuledza hoyu mushumo ndi ri dzina Jawe kha li huliswe.

Ndi livhuwa mugudisi wanga Muphrofesa Vho N.A. Milubi, nyeletshedzo, tħuħuwedzo khathihi na vhukoni havho ha u gudisa ndi zwone zwo itaho uri mushumo uyu u bvelele. Ndi ri Mudzimu a vha tonde.

Vhathu vhañwe vha ndeme vhane nda tama u isa ndivhuwo dzanga khavho ndi Vho Tshilande R.J. vhe vha nnyalusa vha tshi ntūtuwedza kha zwa tshikolo. Tshilande Hezekiel na mme anga Vho Tendani Elinah Tshilande vhe vha ntika vha tshi ntūtuwedza vhukuma kha hoyu mushumo. Ndi a livhuwa zwe vha mpfulufhela.

Ndivhuwo dzanga ndi dzi livhisa kha Mufarisi wanga Manthageli Edward Nekhongoni na vhana vhanga ndi Unariñe, Dīvhaene, Mupfumedzanyi, Luvhani na Muhuliseni zwe na vha na nñe na ntika na dovha na nthusa nga u thaipha mushumo uyu.

Ndi isa ndivhuwo dzanga kha vhoñthe vhe vha tenda u vha zwiko zwa uyu mushumo. Ndi ri kha vha lalame.

MANWELEDZO

Tsenguluso iyi yo bvisela khagala matshimbidzele a mbingano ya Vhavenda zwi tshi kwama zwine mbingano iyi ya vha zwone, u dzhenelela ha vhabebi, maambisele, u lugiselwa ha mbingano, lumalo u swika kha u vhinga kana u vhingwa.

Yo dovha ya bvisela khagala khaedu dzo livhanaho na iyi mbingano ɳamusi dzine dza vha u sa dzhenelela ha vhabebi kha mbingano dza vhana vhavho. U ɖitodəla vhafunwa ha vhaswa ano maɖuvha, zwiitisi zwa u sa malwa ha vhafumakadzi khathihi na u sengulusa uri ndi ngani vhanna ano maɖuvha vha si tsha mala vhafumakadzi vhanzhi.

ABSTRACT

This study outlines Vhavenda marriage process touching on its structure, the intervention of the parents, the proposing process, the preparation of the marriage, lobola up until the final stage of getting married.

It also outlines the current problems facing this marriage, which are the avoidance of parents 'intervention to their children's marriages. The nowadays self-proposing by youth causes for women not to be married as well as to explore the causes of nowadays men in avoiding marrying more than one woman.

ZWI RE NGOMU

NDIMA YA U THOMA	1
TSENGULUSO YA MBINGANO YA VHAVENDA	1
1.1 MARANGAPHANDA.....	1
1.2 THAIDZO DZI KWAMAHODISISO	2
1.3 NDIVHO YA THODISISO	3
1.4 ZWIPIKWA	4
1.5 THUTHUWEDZO.....	4
1.6 NGONA	4
1.7. Kukuvhanganyele kwa mafhuno	4
1.8. U fhulufhedzea ha thodisiso	5
1.9. TSENGULUSO YA MAFHUNGO	6
1.10. NDEME YA THODISISO.....	6
1.11. MANWELEDZO	6
NDIMA YA VHUVHILI	7
TSENGULUSO YA MAÑWALWA	7
2.1 MARANGAPHANDA.....	7
2.2 VHUVHA HA MBINGANO.....	7
2.3 U NANGA MU FARISI KANA U AMBISA.....	8
2.3.1 U funana ha vhana nga nn̄da ha mbingano.....	12
2.3.2 Deithi	13
2.4 VHUIMO HA VHABEBI KHA MBINGANO DZA VHANA VHAVHO	14
2.5 U LUGISELA MBINGANO	15
2.6 U SA MALWA HA VHASIDZANA NA VHUBEBI HA MUTHIHI.....	16
2.6.1 Ndīvho ya mbingano.....	16
2.6.2 Zwivhangi zwa u sa malwa.....	18
2.7 LUMALO	19
2.8 MUSIDZANA A TSHI VHINGWA	23
2.9 MUSIDZANA O NO VHINGWA	23
2.10 NDI NGA MINI VHANNA ANO MADUVHA VHA SI TSHA MALA VHASADZI VHANZHI.....	23
2.11 NDI NGA MINI HU SI TSHA VHA NA MBINGANO YA VHANZHI	24
2.12 MANWELEDZO.....	25

NDIMA YA VHURARU.....	26
MATSHIMBIDZELE A MBINGANO YA VHAVENDA	26
3.1 MARANGAPHANDA.....	26
3.2 VHUVHA HA MBINGANO YA VHAVENDA.....	26
3.3 VHUIMO HA VHABEBI KHATHIHI NA U AMBISA	27
3.3.1 Vhuimo ha vhabebi	27
3.3.2 U ambisa	29
3.3.3. Huňwe u dzudzanywa hune ha itwa hu tshi itelwa mbingano	32
3.4 U LUGISELA MBINGANO	33
3.4.1 U fumba	33
3.4.2 Mitambo.....	47
3.5 LUMALO	48
3.5.1 Hune ha wanala hone thundu ya u mala	49
3.5.2 Vhakwasha vha fhedza lini u mala.....	50
3.5.3 Misho.....	50
3.5.4 Misho ya kholomo	52
3.6 U VHINGA NA U VHINGWA	53
3.6.1. U sela.....	53
3.6.2. U pfunda	54
3.7 MUFARO WA MUSIDZANA.....	55
3.8 MUSELWA U FHIWA MUTHU	55
3.9 U SHULULA HEDZHI.....	56
3.10 U ḦTANGANYA MUSELWA NA MUNNA WAWE	56
3.11 U PFUKWA	56
3.11.1 Zwiilaila zwa musi musadzi o pfukwa	57
3.12 U VHOFHELWA	57
3.13 U ḦTUWA TSHIHULU	57
3.14 HU SI NA MBEBO.....	57
3.15 HUNE MUSELWA A DZUDZWA HONE	58
3.16 MUNNA ARALI A NGA LOVHA A SONGO MALA	58
3.17 U KHWATHISA VHUSHAKA	58
3.17.1 Murula wa u vhona miṭa	59
3.17.2 Murula wa tshiselo	59
3.17.3 Murula wa tsetshelo	59

3.18 KUTANDULELE KWA THAIDZO	60
3.19 MANWELEDZO.....	60
NDIMA YA VHUNA	61
KHAEDU DZO LIVHANAHO MBINGANO YA VHAVENDA NAMUSI.....	61
4.1 MARANGAPHANDA.....	61
4.2 VHUIMO HA VHABEBI ANO MADUVHA.....	61
4.2.1 Zwine vhabebi vha humbula uri ndi zwone zwine zwa khou thusa kha u funza vhaswa vha dzikhomba na vhaṭhannga ano mađuvha	62
4.2.2 Mvelele dza u sa dzhenelela ha vhabebi kha mbingano dza vhana vhavho.	64
4.3 U ĐITODELA VHAFUNWA HA VHASWA.....	64
4.3.1 Zwiitisi zwa u đitodela vhafunwa	65
4.3.2 Zwine zwa sedziwa ano mađuvha musi vhaswa vha tshi nanga vhafarisi	66
4.3.3 Zwo salaho zwine vhabebi vha khou ita.....	66
4.4 VHA SONGO MALWAHO.....	66
4.4.1 Zwivhangi zwa u sa vha mbinganoni	67
4.4.2 Thaidzo dza miṭa ya mubebi muthihi	72
4.5 NDI NGA MINI VHANNA ANO MADUVHA VHA SI TSHA MALA VHAFUMAKADZI VHANZHI	73
4.5.1 U phađalala ha mihibulo ya Feminizimu.....	73
4.5.2 Ndinganyelo ya mbeu.....	76
4.5.3 Thuthuwedzo i bvaho kha vhurereli	76
4.5.4 Mitsiko ya masheleni	77
4.5.5 Vhanna vho ḫutshela tshoṭhe mbingano ya vhanzhi naa?	77
4.6 MBAMBEDZO YA MBINGANO YA MVELELE YA VHAVENDA NA ZWA MUSALA UNO.	78
4.7 MANWELEDZO.....	79
NDIMA YA VHUTANU	80
MANWELEDZO, MAWANWA NA THEMENDELO	80
5.1 MARANGAPHANDA.....	80
5.2 MANWELEDZO.....	80
5.3 MAWANWA.....	81
5.4 THEMENDELO.....	83
BUGUTSHUMISWA.....	84

APHENDISI A	87
-------------------	----

NDIMA YA U THOMA

TSENGULUSO YA MBINGANO YA VHAVENDA

1.1 MARANGAPHANDA

Mbingano ndi tshipida tsha ndeme kha lushaka, nga uri yone yo hwala mikhwa na maitele a lushaka lonolwo. Ndi ngazwo Mbiti (1975:106) a tshi ri: "Since marriage is at the centre of human life is to be expected that there should be many marriage customs throughout Africa".

Reber (1985:418) u tikedza uyu muhumbulo nga u sumbedza uri mbingano ndi tshiiimisa tsho ditikaho nga matshilele na maitele a vhathu vhenevho, u tou ri: "Marriage is an institution, a set of social norms. In all cases it sanctions, according to local customs".

Kha mbingano ndi hone hune munna na musadzi vha ḥangana uri vha vhumbe muṭa. Ndi zwine *Capton Encyclopedia* (1994:149) ya ḥalutshedza nga ndila heyi:

Marriage is a universal institution where by men and women are joined in a special kind of depending for the purpose of founding and maintaining a family. This union regulated by society and society laws, rules, customs, belief and attitudes prescribe the rights and duties of the man and women.

Giddens (1989:8) u ḥalutshedza mbingano i tshi thoma kha lufuno, a tshi ri: "Falling in love is not experience most human being has and it is rarely associated with marriage".

Popenoe, Boult na Cunningham (1997:71) vha ḥalutshedza uri mbingano ndi u ḥangana ha munna na musadzi lwa vhudzekani na lupfumo zwo tendelwaho. Vha ri:

Marriage is sociological defined as a socially approved mating arrangement, usually involving sexual activity and economic co-operation, between a man and women.

U mala zwi amba u vha na muṭa. Ndi ngazwo Casler (1974:59) a tshi ri: “To marry means to have family”.

Thodiso iyi i ḥo ombedzela zwine mbingano ya Vhavenda ya vha zwone na zwine ya tshimbidzisa zwone.

1.2 THAIDZO DZI KWAMAHO THODISO

Hu na thaidzo nnzhi dzine dza vhonala dici tshi khou kwama maitele a mvelele a mbingano ya Vhavenda. Hu na vhathu vhone vha vha vha tshi khou ri vha khou malana nga Tshivenda fhedzi vha vho ḥanganyisa maitele na a diciwe tshakha. Iyi thaidzo yo tikedza nga West na Morris (1976:99) vha tshi amba nga u dzulelana ha Vhavenda, Vhatsonga, Vhalemba, Vhabeli khathihi na Mazulu vha tshi ri: “Venda marriage shares most of its traditional form with other people”.

Vhañwe vha vhathu vhone vha a tama u tevhedzela mamalele a Tshivenda, fhedzi vha tshi ya phanda zwi a vha somela, vha si tsha ḥivha uri zwi tshimbidzisa hani. Havha vhathu vhone vha vha vho xelaxelana na maitele a mvelele ya havho ine Keesing (1935:68) a ri i fanela u kovhekanyiwa nga ndila ya u i pfukisela kha mirafho:

Culture is the sum of total knowledge, attitude and habitual behaviour patterns shared and transmitted by the member of a particular society

Hezwi zwi sumbedza uri sa lushaka Vhavenda vha vho kundelwa u kovhana maitele a mvelele na mirafho yavho.

Thaidzo iñwe ndi ya uri vhañwe vha vhaswa vha ano mađuvha vha tshi malana vha vho tou mangadza vhabebi nga u vhuya na vhasadzi vhavho kana vhanna vhavho. Vhaswa avho a vha tsha ḥoda thuso ya vhabebi.

Maelana na iyi thaidzo Goodman na Marx (1978:35) na vhone vha tshi tikedza vha vhudzisa u ri: “Why, what freed young men and women to choose their own wives and husbands?”

Naho vhaswa vha ano mađuvha vha tshi vho tou ditodela vhafunwa vhavho vhone vhañe fhedzi hu na thaidzo ine ho no vha na vhasidzana vhanzhi vha si na mahadzi, *Mbiti* (1975:111) u hanedzana na muhumbulo wa u sa maliwa musi a tshi ri: “Failure to get married is like committing a crime against traditional beliefs and practices”.

Vhanna vhanzhi vha Vhavenda ano mađuvha vha anzela u mala musadzi muthihi Fhedzi, vha vha na vhana nn̄da na vhañwe vhasadzi vha songo vha mala, hone vha songo dzivhiswa u mala vhasadzi vhanzhi. Ndi zwine na *Keesing* (1935:253) a vha na thaidzo ya mbingano ya muthihi ri pfa a tshi ri:

Marriage need not to be monogamous. More than one relationship of marriage can in many societies be contracted at once and sometimes one contact can involve two or more wives or two or more husbands.

Kha mbingano dzenedzi dza ano mađuvha a hu tsha todea muñwe muthu a tshi dzhenelala kana u thusa nga mihumbulo na u tandulula dzithaidzo. *Kwenda, Munden na Stonier* (1997:36) vhatikedza iyi thaidzo musi vha tshi ri: “Marriage is not just between one individual and another”.

Musi muthu o sedza thaidzo idzi dzo bulwaho afha zwi khagala uri hu fanela u itwa tsenguluso ya mbingano ya Vhavenda.

1.3 NDIVHO YA THODISISO

Ndivho ya thodisiso iyi ndi u sengulusa mbingano ya Vhavenda.

Thodisiso iyi i ðo swikelwa nga u fhindula mbudziso dzi tevhelaho:

- Matshimbidzele one one a mbingano ya Vhavenda ndi afhio?
- Ndi nga mini vhaswa vha tshi vho tou ditodela vhafunwa vhone vhañe?
- Vhuimo ha vhabebi na vhañwe mashaka kha mbingano dza vhana vhavho ndi vhufhio?
- Ndi nga mini ho no anda vhasidzana vhanzhi vha si na mahadzi?
- Ndi nga mini vhanna vha si tsha mala vhafumakadzi vhanzhi?

1.4 ZWIPIKWA

Zwipikwa zwine zwa fanela u swikelelwa nga ḥod̄isiso iyi ndi zwi tevhelaho:

- U bvisela khagala matshimbidele one a mbingano ya Vhavenda.
- U wanulusa uri ndi nga mini vhaswa vha tshi vho tou ḫitodela vhafunwa vhone vhaṇe.
- U bvisela khagala vhuimo ha vhabebi na vhaṇwe kha mbingano dla vhana vhavho.
- U wanulusa uri ndi nga mini vhasidzana vhanzhi vha songo malwa.
- U bvisela khagala tshiiitisi tsha uri ndi nga mini vhanna vha si tsha mala vhasadzi vhanzhi.

1.5 THUṬHUVEDZO

Nga murahu ha ḥod̄isiso iyi zwi ḫo kona u vhonala uri mbingano ya Vhavenda i tshimbidziswa hani.

1.6 NGONA

Kha ḥod̄isiso iyi hu ḫo shumiswa ngona ya khwalithethivi. Ngona ya khwalithethivi yo tea nga uri i thusa muṭod̄isisi uri a wane uri ndi nga mini zwithu zwi tshi khou itea nga ndila yeneyo.

1.7. Kukuvhanganyele kwa mafhungo

Kukuvhanganyele kwa mafhungo a tseguluso ku ḫo shumisa ngona ya phuraimari na ngona ya sekondari.

1.7.1. Ngona ya phuraimari

Nyambedzano dzi do farwa na vhathu vha tevhelaho:

- Vhakegulu vha vhaṭanu (5) vha mivhunduni yo fhambanaho u mona na vhupo ha Venda, vhane vha vha na tshenzhemo nga mbingano ya Vhavenda, vha miñwaha ya u bva kha mahumi maṭanu na j̄ithihi u ya n̄tha.
- Vhakalaha vhā (4) vha mivhunduni ya u mona na shango ja Venda, vhane vha ḫivha nga mbingano ya Vhavenda vha miñwaha ya u thoma kha mahumi maṭanu na j̄ithihi.
- Vhasadzi vhaṭuku vha kha ḫi bvaho u maliwa vhaṭanu (5) vhane vho tou ḫitodela vhanna vhavho.
- Vhanna vhaṭanu (5) vhaṭuku vha kha ḫi bvaho u mala vhane vho tou ḫinangela vhafumakadzi vhavho.
- Vhasidzana vha fumi (10) vha songo maliwaho vhane vha vha na vhana, vha vhupo ha u mona na Venda.
- Vhafunzi vhaṭanu (5) vha kereke dzo fhambanaho.
- Vhashumelavhapo vhavhili (2) vha shumaho Venda.

1.7.2. Ngona ya sekondari

Hu ḫo shumiswa ngona iyi u kuvhanganya mafhungo a bvaho kha bugu dza jaiburari dza vhañwali vho n̄walaho nga mbingano khathihi na tsenguluso dza vhañwe matshudeni.

1.8. U fhulufhedzea ha ḫodisiso

Thodisiso iyi i ḫo fhulufhedzea vhunga hu tshi ḫo wanala mihibulo ya vhađivhi vho fhambanaho sa vhashumelavhapo, vhafunzi, vhakegulu na vhakalaha vho nwelelaho mvelele ya Tshivenda.

1.9. TSENGULUSO YA MAFHUNGO

Mafhungo a do senguluswa ho sedzwa theru dzine dza t̄utshelana na t̄hoho ya ngudo ino. Mbamedzo na yone i do shumiswa vhunga hu tshi do vhambedzwa mbingano ya musalaula na musalauno.

1.10. NDEME YA THODISISO

Tsenguluso iyi i do thusa uri vhathu vha kone u vhona hune vha khou xela hone musi vha tshi tshimbidza dzimbingano dzavho. Vhathu vha do dovha vha kona u vhona ndeme ya u tshimbidza mbingano nga n̄dila ya mvelele ya havho ya Vhavenda. Thodisiso iyi i do sumbedza na zwo dzhenelaho zwine zwa khou thithisa maitele one a mbingano ya Vhavenda.

1.11. MANWELEDZO

Ndima iyi yo q̄itika nga tsenguluso ya mbingano ya Vhavenda ho sedzwa thaidzo dzi kwamaho t̄hodisiso, ndivho ya ngudo, zwipikwa, ngona ya t̄hodisiso khathihi na u fhulufhedza ha t̄hodisiso.

NDIMA YA VHUVHILI

TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MARANGAPHANDA

Hu na vhañwali vho fhambanaho kha liphasi vhe vha ñwala nga ha mbingano. Vhañwali avho vho ñwala nga ha mbingano kha tshakha dzo fhambanaho. Ndima iyi yo disendeka khauri tshakha dzo fhambanaho dzi tshimbidzisa hani mbingano dzadzo u ya nga vhañwali avho ho sedzwa vhuvha ha mbingano, maambisele, vhuimo ha vhabebi, lumalo, u lugisa mbingano, vha songo maliwaho, u dñitodela, na u sedza uri ndi ngani vhanna vha si tsha mala vhafumakadzi vhanzhi.

2.2 VHUVHA HA MBINGANO

Ri tshi amba nga ha vhuvha ha mbingano hu vha ho sedziwa uri mbingano iyi yo vhumbwa nga vhatu vhangana, nahone vhafhio? Keesing (1935:260) u ḥalutshedza uri kha tshakha nnzhi dza vharema mbingano ndi ya vhushaka ha vhanzhi, mulanga muthihi wa mbingano u kwama vhasadzi vhavhili u ya kha vhanzhi na kha tshigwada, nahone mbingano a si ya muthihi (munna muthihi na musadzi muthihi) a tshi amba u ri: “polygamy is the dominant mode in tribal Africa.”

Stayt (1931:143) a tshi amba nga zwine mbingano ya Vhavenda ya vha zwone uri Vhavenda vha vha na vhafumakadzi vhanzhi uya nga hune zwa vha tendela, sa vhañwe MaAfrika vha vha na mbingano ya vhanzhi

Sanderson (1995:33) o ñwala a tshi vhambedza mbingano kha tshakha nnzhi dza shango u katela na Afrika. Ene o wanulusa zwa uri hu na nqila nña dza mamalele, dzenedzo ndi nqila ya munna muthihi na musadzi muthihi, Munna muthihi na vhasadzi vhanzhi, ya musadzi muthihi na vhanna vhavhili kana u fhira khathihi na ya tshigwada. Uri kha dzitshakha mbingano heyi ya musadzi muthihi na vhanna vhanzhi na ya tshigwada dzia kondà u wanalea naho dzi hone a zwi wanalesi. O sumbedza uri kha ‘world ethnographic sample’ hu sumbedzwa tshakha tharu dzine dza vha na mbingano idzi, dzenedzo ndi Vhatoda vha India, Marquesas, na vha Tibet.

Saunderson (1995) a tshi isa phanda uri tshakha nnzhi dzi tenda kha mbingano ya munna muthihi na vhasadzi vhanzhi, naho mbingano ya munna muthihi na musadzi muthihi i tshi di vha i hone. A dovha ari kha dzitshakha lushaka lune lwa tou tevhela mbingano ya musadzi muthihi na munna muthihi lu a kondza u wanala. Zwenezwo zwi tshi ya kha mbingano ya musadzi muthihi na vhanna vhanzhi i a kondesa u wanalea. Ari yone i wanala kha tshakha tharu fhedzi kha lifhasi.

A tshee ene Sanderson (1995) u dovha a amba uri mbingano ya vhanzhi i dina vivho, kanzhi mufumakadzi ane a vha wa u fhedzisela u vha ene a funeswaho nga wa munna, zwenezwo vhañwe a vha zwi funi. Linwe vivho li vhonala musi vhasadzi vha tshi vhivhela vhana vhavho thundu. Mufumakadzi a lovhelwa nga ñwana u tenda uri zwo itwa nga vhañwe vhafumakadzi.

Jagger na Wright (1999) vhone vho wanulusa uri hu na mbingano ya vhathu vha mbeu nthihi. Vhasumbedza uri kha mashango a no nga a Netherlands vha na mulayo u tedelaho u malana ha vha mbeu nthihi. Yeneyo mbingano ndi ya mufumakadzi na mufumakadzi khathihi na ya munna na munna ngae.

2.3 U NANGA MU FARISI KANA U AMBISA

Afha ndi hune ha vha ho sedzwa ndila iñwe na iñwe ine ya nga shumiswa uri muñhannga kana musidzana vha fhedze vho wana musadzi kana munna. Henefha ndi hune ha katelwa na vhañwe vha sa athu malwa kana vhane vha vhonala vha tshi fanela u vha kha mbingano.

Stephens (1963:197) u bvisela khagala uri hu na ndila tharu dza u töda mufarisi. Hu na u mala ho lugiswaho nga vhabebi, mbingano ine muthu a tou qifunela ene muñe, a nga vha musidzana kana muñhannga tenda a vha e na ndaka, na hune muthu a tou qifunela a sa dzhenisi vhabebi.

Mbiti (1975:106) u sumbedza uri kha mañwe masia a Afrika vhabebi vha tou nangela vhana vhavho vhafunwa na musi vha sa athu bebiwa. Hezwi ndi u itela uri vha dzule vha na vhuñanzi zwa uri ñwana wavho u ño mala kana a maliwa. Hone kha mañwe masia vha tshi tendela muswa ene muñe a tshi qitodela mufarisi, musi o no mu wana a

konaha u ḋivhadza vhabebi na mashaka. U khwaṭhisēdza mafhungo are afho n̄ha Mbiti (1975:106) u ri:

In some part of Africa, parents choose marriage partners for their children even before they are born. This is to make absolutely sure that they do get someone to marry...Another custom is to let the young people themselves to find the person they wish to marry, and then inform their parents or their relatives.

U dovha a sumbedza uri kha tshakha dzoṭhe dza Afrika hu na mulayo une wa sumbedza uri vhane muthu a fanela u sa mala khavho ndi vhafhio, u sumbedza ur ndi kha lushaka lwa mme kana khotsi fhedzi ho vhewaho mikano. Vhathu vhoṭhe vha Afrika vha a kona u ḋivha uri mashaka a tsini tsini a sa malwi ndi afhio?

Goodman na Marx (1971) vhone vha tikedza muhumbulo uyu nga u sumbedza uri kha tshakha dzoṭhe dzine dza ḋivhea hu na maitele ane a kombetshedzwa u itela u langa manangele a mufarisi nga uri musi musidzana na muṭhannga vha tshi malana mashaka a tsini a a kwamea nga uvhu vhusshaka nga uri na vhone vha vha vhatihī navho khathihi na vhana vhane vha ḍo vha beba, Goodman na Marx (1971:347) vha tshi amba vha ri:

One reason for this regulation is that when a man and a woman marry, their two kin groups became allied, and the status of these kin groups determines to a large degree the status of the children born of the marriage.

Vha tshee vhone vha ri hu na u mala nn̄da hune muthu a vha a khou malana na vha si mashaka a hawe na hune ha vha u malana na mashaka kana na lushaka lwa hau (Goodman na Marx, 1971:347). Vha ri tshakha nn̄zhi dza shango dzipfesesa u mala nga ndila ya u malelana nga ngomu ha mashaka kana lushaka lwa hau, u itela u khwaṭhisēa lushaka. Honeha u malelana nga ngomu ha lushaka zwi dovha zwa vha na thaidzo ya u dzhena kha vhudzekani na mashaka a tsini na zwilaila zwa u dzekana na mashaka.

Henehā ndi hune Stephens (1963:260) a tikedza muhumbulo uyu nga u sumbedza uri tshakha dzoṭhe dzine dza ḋivhea dici a ila u dzekana kana u ya thovhoni na mashaka a

tsinitsini. A sumbedza uri tshakha dici ila vhudzekani ha khotsi na ḥwana, khaladzi na khaladzi, khathihi na vhudzekani ha mme na ḥwana.

Goodman na Marx (1971) vha bvelaphanda vha tshi dovha vha sumbedza uri kha mañwe mashango vhabebi vha nangela vhana mahadzi vha sa athu ȳivha tshithu, nahone vha sa athu vha na maan̄a a u hana. Huñwe kha diciñe tshakha sa Tshaina mīa i langana mafhongo a mbingano ya vhana, vhana vha songo dzheniswa.

Goode (1967:174) ene u amba uri u malwa ha vhana vha tshee vhaṭuku zwi wanala kha tshakha nnzhi dza Afrika. U ri kha Afrika Vhukovhela vhana vha vhasidzana vha zwitshetshe vha a dzula vho fhiwa vhanna vhahulu na vhatukana ngeno kha vhubvađuvha ha Afrika vha tshi malisa zwipofu u ri: "Whether or not infant betrothal existed, marriages were arranged by elder practically in every African societies".

A ene Goode (1967) a dovha hafhu a sumbedza uri kha MaAfrika a zwi tou vha khagala uri muthu u fanela u malwa e na miñwaha mingana. Mair (1969) u tikedza uyu muhumbulu wa uri mbingano dza vhana vha Afrika Tshipembe dici langanwa nga vhabebi, vhana vha konou vhidzwa nga murahu. Ene uri izwi zwi itea nga maan̄a vhukati ha Vhatswana. U sumbedza uri kha Mathoza na Maphondo khotsi a mutuka kana musidzana ndi vhone vhane vha dzhia vhudifhinduleli ha u ambisela vhana vhavho vhafunwa.

Mugubane (1998) u amba uri kha Vhatswana nga mulayo munna u tou nangelwa mufumakadzi wa u thoma. Nga murahu arali uyo munna a na ndaka u a kona u ȳimalela vhañwe vhasadzi. U sumbedza uri kha avho vha re na lupfumo lunzhi vhafumakadzi vhane vhavha mashaka ndi vhone vha funeswaho sa ḥwana wa khaladzi a mme kana ḥwana wa khaladzi a khotsi. Hezwi zwi vha zwi tshi khou itelwa uri lupfumo lu ḫo ya kha khaladzi na khaladzi. U sumbedza uri mbigano i lugiswa nga lushaka. Ari u maliswa ha vhana vha vhaṭuku zwo vha zwo anda, naho ano mađuvha zwi tshi khou fhungudzea.

Mugubane (1998) u dovha a sumbedza uri kha Vhasuthu nga maitele avho khotsi a muñhannga kanzhi ndi vhone vhane vha ambisela ḥwana wavho musadzi nga u ya vha

amba na vhabebi vha musidzana. Arali vhabebi vha uyo musidzana vha tenda, ndi hone vha tshi vha humbelo khavho ya madi. Zwenezwo muhannga na khonaninyana dzawe vha a dalela musidzana uyo. Musidzana uyo arali a tshi khou zwi takalela u nea muhannga tshikhafu tshine vha tshi vhidza u ri '*moghaka*', u mu nea na zwiliwa zwine a fhedza o zwi hana a tshi ri 'a ro ngo dela zwiliwa ro dela lufuno'. Naho vhushaka uvhu vhu tshi vha vhu songo thomiwa nga vhone vhae muhannga na musidzana hone vha fhedza vho vhu tanganedza. U dovha a sumbedza uri hone kalekale vho vha vha tshi isa phanda na mbingano vha tshi funa kana vha sa funi.

A tshi kha di vha ene Mugubane (1998) musi o sedza kha lushaka lwa Vhatsonga o wanulusa uri nga mvelele ya Vhatsonga na hone hu na milayo ine vha i tevhedza. U ri kha lushaka lwa vhone Vhatsonga vha zala vhukuma a vha malani, vhana vha tuku na vhone a vha maliswi, fhedzi khotsi u a themendela musidzana ane a vhone nwana wawe a tshi nga mu mala. Muhannga u rumela lukunda kha musidzana u sumbedza uri u khou mu funa. Musi khotsi a musidzana vho no bvisa vhu dipfi ha uri na vhone vha a tanganedza muhannga uyo. Khotsi a muhannga vha rumela kholomo kha khotsi a musidzana ine ngayo vha vha vha tshi khou khwathisedza vhushaka. Nga murahu ha u isa kholomo iyo vha toda vhatu vha u vha tshimbidzela mafhungo.

Mugubane (1998) u bvela phanda nga u sumbedza uri mbingano kha Vhatsongaa si ya vhatu vhavhili fhedzi, ndi vhushaka vhu kwamaho tshothi miya mivhili hune ha swika na hune vha ita miano ine ya swika na kha lufu. Uri arali musadzi a fa a sa athu beba nwana kana e muumba hu a tevhedza kana ha nekedza muwe wa shaka uri a do kona u beba vhana. Munna arali a nga lovha musadzi u newa jinwe shaka. Musadzi uyo arali a kha di beba murathu wa munna u a mu dzhia a isa phanda na u bebele mukomana wawe vhana. A tshi isa phanda u sumbedza uri kha Muthoza a hu malwi shaka, hetsho ndi tshone tshithu tshi fhambanyaho Mathoza na dziwe tshakha. Mugubane (1998:95) u zwi amba nga u rali:

Every Nguni child is born into patrilineal clan and marriage within the clan is a heinous offence and strictly prohibited...marriage was avoided within the clan of all four grandparents.

Mair (1969) u bvisela khagala uri kha lushaka lwa Vhavenda zwi tou vhofha uri muthu u fanela u mala muzwala. U sumbedza uri makhadzi u na pfanelo ya u kombetshedza ነwana wa khaladzi awe wa musidzana u malwa nga ነwana wawe wa mutukana. Muñwe na muñwe kha vhazwala u vha o bebelwa muñwe.

Van Warmelo (1948:29) utikedza muhumbulo uyu musi a tshi ri:

According to old Venda custom, a man ought to marry his cross-cousins, i.e. the daughters of his maternal uncle, and his “little cross-cousins, that is the daughter of his male cross-cousins, and infact all those girls of his maternal uncle’ family, whose fathers his mother calls”brother” or “brother’s son”.

2.3.1 U funana ha vhana nga nn̄da ha mbingano

Goode (1967:174) u ri kha tshakha nnzhi dza vharema lufuno lwa vhana vhone vhañe lu hone, fhedzi a lu dzhiwi lu tshi nga thithisa nzudzanyo dza mbingano dzo no itwaho nga vhabebi kale vha tshe vhañuku. U funana ha vhana vhone vhañe a hu dzhiwi hu hone hune ha nga fhaña muña.

Mair (1969:10) ene a ri lufuno ulu lwone lu a hulela lune lwa vhuya lwa ḥanganedzwa nga vhathe, hune kha Mapondo vha arumela zwifhiwa kha khotsi a musidzana. A tshi isa phaña u ri arali hu kha Muvenda muñhannga u tou shumela musidzana onoyo. U sumbedza uri hu na mikano ine ya vhewa kha holu lufuno u itela uri musidzana a songo tshinywa. U sumbedza uri Vhavenda na Mazulu vhone vha ita vhuñambo ha dzithungamamu hu u thivhela uri vhana vhavho vha si tshinywe. Kha dziñwe dza dzitshakha dza Afrika Tshipembe vhasidzana vha a ḥolwa tshifhinga tshoñthe u sedza uri vha tshee vhasidzana vhukuma na? Muselwa a sa athu dzhena kha zwa vhudzekani u dzhiwa e eneene nahone ndi wa mañhakheni.

Dziñwe tshakha sa Mazulu, Vhasuthu na Vhavenda (Mair, 1969:10) vha a tenda kha mbingano dza zwipuku. Zwenezwo uri hu ḥodelwa mufumakadzi munna we a lovha a songo mala kha vha lushaka lwa hawe. Hezwi u ri nga maanda zwi itwa nga lushaka lwa Vhavenda arali onoyo munna o vha a ene mutukana e eñthe muñini.

Uya nga ha Mbiti (1975:112) na ene a tshi tikedza Mair (1969) u ri hu na mañwe maitele ane a wanala kha tshakha dza Afrika, zwine havha u mala vhasadzi vhanzhi, u dzhiya musadzi wa murathu kana wa mukomana o lovhaho, u malela ንwana wa mutukana o lovhaho a si tsheho. U ታodela munna musadzi wa munna a sa bebi, u ታodela munna musadzi wa munna wa ሥikholwa, hune zwa itwa nga ndila yo bulwaho afho n̄tha vha zwi ita nga khuliso vha sa vhoni vhuñwe vhukhakhi. Hezwi vha zwi ita uri hu si vhe na ane a sala nn̄da a siho kha zwa mbingano. Hone uri tshanduko dza musalauno dzi ita uri maitele aya a kondé u tevhelwa, fhedzi a zwo ngo lañwa zwoñthe.

2.3.2 Deithi

Rodman (1965) uri dziñwe tshakha sa Maamerika vha shumisa ndila ine vhari ndi u deitha musi vha tshi nanga mufumakadzi kana munna. Hafha ndi hune muthu u sokou nanga musidzana ane a mutakalela a yo ተwa nae huñwevho. U deitha hu shumiswa sa ndila ya u funza, hune muthu u vha a khou guda mikhwa ya vhathu vho fhambanaho sa vha re na mbiti, vha funaho zwipotso, vha re na vhuthu na zwiñwevho. Henefho ndi hone hune muthu a konaha u nanga zwavhuđi muthu wa zwiito zwine a zwi takalela sa zwone zwa mufunwa ane a nga kona u dzula nae.

Maitele aya one o tshinyala musi vhathu vha tshi vho a shanda nga u thoma u lavhelesa zwithu zwine zwi si vhe na mushumo, zwine zwa nga musi vhathu vha tshi vho thoma u vho ታoda u deitha munna wa goloi yavhuđi, vhathu vha maimo a n̄tha. U isa phanda a tshi amba uri honohu u deitha hu na tshakha, hune muthu a nga deitha muthu muthihi, vhathu vhavhili, tshigwada na u deitha ha musi wo fulufhedzisana u malana na muñwe. U amba uri deithi yeneyi i a dina kha vhane vha shaya vhudifari havhuđi, vha vho mangala vha tshi vho dzhena na kha vhudzekani ha nn̄da ha mbingano.

Henefha kha u deitha, ndi hune muñhannga kana musidzana u a kona u wana uri muñwe o no ዓdidzhenisa kha zwa vhudzekani. Hu vha hu na vhañwe vhane vha bva miñani ya vhatendi vhane vha vha sa athu u vhuya vha ዓdidzhenisa na luthihi kha zwa vhudzekani. Zwi a konadzea u vhonala uri muthu uyu u na vhudifari vhungafhani ri tshi ya kha zwa vhudzekani, kana u a ዓilitshedza. Zwi dovha hafhu zwa vha khagala uri

muthu uyu u bva kha vhathu vhane vha ila kana vha sa ili vhudzekani ha nn̄da ha mbingano.

2.4 VHUMO HA VHBEBI KHA MBINGANO DZA VHANA VHAVHO

Hafha ndi hune ha do sedzwa uri vhabebi vha dzhenelela hani kha mbingano dza vhana vhavho zwihiwlwane ano mađuvha.

Mbiti (1975) u sumbedza uri khandila dzothe dza u nanga mufarisi, muča na mashaka a vhothe muhannga na musidzana vha fanela u dzeniswa musi mbingano i sa athu bvela phanda. U ri kha mañwe masia ndi mvelele yavho ya u vha na mutshimbidi wa mafhungo, hone kha mañwe masia vhabebi vha muhannga ndi vhone vhane vha ya kha vhabebi vha musidzana u ambedzana nga ha lumalo.

Goode(1967) u sumbedza uri ano mađuvha vhaswa vha vho tou dilugisela mbingano dzavho. U ri kha vhathu vha no nga Bangoro vha hannga na vhasidzana vho dzhia ndango vha i vhea zwandani zwavho ya u diđodela vhafunwa. Vha divhadza vhabebi vhavho musi vho no nanga.Vhabebi vha konou tshimbida mbingano nga maitele avho.

Goode (1969) a tshi isa phanda u talutshedza uri kha shango ja Afrika Tshipembe u dzhenelela ha vhabebi ho tou fhungudzea zwiłuku. U sumbedza uri na hone ndi hune vhavhingani vha a funana vha kona u vhudza vhabebi nga murahu. U sumbedza uri fhedzi hu na mbofholowo khulu ya u diđodela munna kana musadzi. U vhone uri tshiiitis tshihulwane tsha uri vhaswa vha tou diđodela vhafunwa tsho disendeka kha u diimisa havho siani ja lupfumo kana ndaka. Vhaswa vhone vha vho kona u diđabadelela lumalo. Hune vha balelwa siani ja masheleni ndi hune wa wana vha tshi sokou diđashvhela na musidzana.

Magubane (1998) o sumbedza nga kha lushaka lwa Vhasuthu hune ano mađuvha mbingano yavho i a ya phanda naho arali musidzana o sokou ya kana u shavhela ha muhannga, kana na musi muhannga o ya ha musidzana na thama dzawe vha fhedza vho vhuya na musidzana hune a vho sokou fhedza o tanganedziwa hu songo tsha itwa na vhułambo. Tshifuwo na tshone heneffo tshi a sokou thavhiwa.

2.5 U LUGISELA MBINGANO

Mair (1969:10) u ri muthu o aluwa lwa u ḥoda u vhinga kana u vhingwa zwi vhonala nga vhuṭambo vhune ha itwa. Muthu a sa athu dzhenelela uho vhuṭambo ha ndugiselo ya u dzhena kha mafhungo a u vha munna ha tendelwi u vhinga kana u vhingwa. Vhaswa vha Afrika Tshipembe vhone vha lugisela mbingano nga u tou rubiswa. Munna wa Afrika Tshipembe a songo rubaho ha dzhiwi sa munna vhukuma, vhunga u ruba i yone ndila ine ya ita uri munna avhe munnanna. Vhañwe sa vhañhannga vha Vhatswana vha fhira nga fhasi ha ḥuṭhuwedzo na ndaṭiso i vhavhaho nga maanda arali zwo ḫivhea uri muthu uyu ha thetshelesi vhabebi. Vhuṭambo uvho na minyanya yeneyo i vha yone ya u vhofholola vhaswa uri vho tendelwa u dzhena kha zwa mbingano na vhudzekani.

Mbiti (1975:105) na ene u tikedza uri vhuṭambo ha u ruba vhuvha vhu tshi khou lugisela vhaswa u dzhena mbinganoni na u alusa miṭa. U bvisela khagala uri musi hu tshi khou rubiswa vhañwe vha a tshewa tshipiḍa tsha vhudzimu, zwenezwo malofha a tshi shuluwa na vhone vhañe vhaswa vhavha vha tshi khou zwi tenda uri vha khou ya u beba vhana. Nga murahu ha u rubiswa uri a huna tshithivhelaho uyo muswa u dzhena mbinganoni, u ri:

Where circumcision and clitoridectomy are practiced, they symbolically represent the flow of life through shedding of blood from the organs of reproduction. Young people accept that they have to become the bearers of children.

Alpaslam (1997:3) u ri ndi zwa ndeme uri vhaswa vhane vha khou ḥoda u vhingana vha ḥewe nyeletshedzo nga uri vhatu avha tsha tevhedza maitele na yoṭhe mikhuvha ya mbingano. Nyeletshedzo idzo dzi nga vha thusa uri mbingano dzavho dzi kone u bvela phanda zwavhuḍi. U bvisela khagala mbuno dze dza sumbedzwa nga Meadows na Taplin (1970:516-517) sa yone mihumbulo ine ya tikedza uri vhatu vha fanelu u thoma u lugiselwa musi vha tshi dzhena mbinganoni, mbuno dza hone ndi dzi tevhelaho:

- U nea vhavhingani tshifhinga tsha u kona u dīlavhelesa
- U ita uri vhavhingani vha kone u vhona uri hu itwa mini mbinganoni na vhudifhinduleli havho.
- U funzedza ndila dzine muthu a nga kona u fhungudza dziphambano, na u dīvha ndila ya nyambedzano uri a kone u dībadekanya na vhutshilo ha nga ngomu mbinganoni.

2.6 U SA MALWA HA VHASIDZANA NA VHUBEBI HA MUTHIHI

Musi hu tshi ambiwa nga zwa u sa malwa ha vhathu ndi zwa ndeme u thoma u sedza ndivho khulwane ya mbingano.

2.6.1 Ndivho ya mbingano

U ya nga Mbiti (1975) zwine Maafrika vha vhonisa zwone mbinganozwi na ḫhalutshedzo nnzhi na ndivho dzo fhambananaho. Zwiñwe zwa hone ndi zwi tevhelaho:

2.6.1.1 *U beba vhana*

Muthu u fanela u malwa uri a kone u ḫo beba vhana. U balelwa u malwa zwi tou nga u ita mulandu phanda ha zwine zwa tendiwa na u itiwa nga lushaka.

2.6.1.2 *Mbingano i vhofhekanya vhutshilo*

Mirafho yothe i vhofhekanyiwa nga mbofho ya mbingano. Mirafho ya kale, zwino na tshifhinga tshidaho i vha hone nge ha vha na mbingano ha bebwa vhana.

2.6.1.3 *U fhaṭa miṭa*

Ndivho khulwane ya mbingano ndi u beba vhana, u fhaṭa miṭa, u tatamudza vhutshilo na u ḫekedza thotshi ya vhutshilo kha vhuhone ha muthu. Zwenezwo mbingano i vha ya vhukuma nge ha vha na ḫwana kana vhana. Arali ha sa vha na vhana vhathu a vha i dzhii i mbingano ya vhukuma, hu a dovha ha itiwa mañwe maitele a u ita uri hu vhe na ḫwana.

2.6.1.4 *Vhushaka vhuswa na miñwe miña*

Mbingano i ita uri hu vhe na vhuñwe vhushaka vhuswa, nahone vhu a engedza mañwe mashaka a tsini.

2.6.1.5 *U elelwa vhabebi musi vho tuwa*

Nga mbingano na u beba vhana vhabebi vha vha na zwine vha ḋo humbulwa ngazwo musi vho no fa, muthu ane a fa a songo sia vhana kana ḥinwe shaka ḥa tsini ḥine ḥa ḋo phasa zwi dzhiwa a mashudu mavhi vhukuma.

2.6.1.6 *U imela vho ri siaho*

Mbingano i dzhiwa i yone i pikisanaho na lufu nga uri vho faho vha dzhiwa vha khou vhuya nga ndila ya vhane vha khou bebwa hu si nga tshivhili, hu nga vha nga maitele kana nga zwi vhumbeo. Arali ha sa bebwa vhana zwivhumbeo, maitele, na mikhwa ya vho no ḫuwaho a i tsha ḋo vhonala.

2.6.1.7 *U ḫanganya vhathu*

Musi lufu lu tshi khou dzhia vhathu nga muthihi nga muthihi vhathu vha tshi khou fhela ndivho ya mbingano ndi u andisa vhathu na u ita uri vha dzule vhe hone.

2.6.1.8 *Mbingano i ita uri muthu a vhe o fhelelaho*

Muthu u vha o fhelelaho nge a maliwa a vha na vhana uri: “whithout marriage a person is only a human being minus, Mbiti (1975:113).”

2.6.1.9 *U fhaṭa mikhwa yavhuđi*

Mbiti (1975:112) u ri muṭa wo takalaho u bveledza zwithu zwine zwa nga lufuno, mikhwa, u shuma, lunako, vhukonani, u londana, vhudifhinduleli ha vhabebi kha vhana na vhudifhinduleli ha vhana kha vhabebi vhavho. Hezwi ndi zwine zwa wanala kha nzulele ya miña ya Afrika, uri zwi tou nga ndi uri u mala, zwoṭhe zwi ḋo tevhela . MuAfrika a lingedza maitele aneo naho a na u ofhisia , fhedzi a mu shumela.

2.6.1.10 U vhea muthu kha vhukati ha lushaka

Mbingano i vhea muthu kha vhukonani, vhurereli na mapa wa lushaka lwa hawe.

Keesing (1935), ene u amba uri mbingano i a kona u ḥalutshedza uri muthu ndi nnyi vhukati ha tshitshavha, ya kona na u ḥalutshedza na vhushaka hawe ha tsini ha malofha. Muhumbulo uyu u tikedza zwo bulwaho nga Mbiti (1995:112) afho n̄tha.

2.6.2 Zwivhangi zwa u sa malwa

Van Warmelo (1948:120), u sumbedza uri Tshivendani musadzi mudenyadenya ane na lukanda lwa nga lu sa kheruwa ha takalelwi, nge a humbulelwā nombe, huṁwe u humbulelwā vhupanzhe hupfi muvhili wawe a si muvhilivhili, ndi wa u sa vhuisa mbebo mūtāni. Zwenezwo vhaambisi vha thoma u mu shavhela kule.

U dovha a isa phānḍa a tshi sumbedza uri hu na vhaṁwe vhasidzana vhane nga mulandu wa u sa takala havho ha pfi a vha malwi, vhenevho ndi mipengo, mavavhi na zwihole zwa u fhedza.

Magubane (1998:109), uri a tshi sedza kha lushaka lwa Vhasuthu ho no hula u litshedzela huhulu vhukuma. U dīṭōdela vhafunwa zwi vho nga zwo no tou vha maitele, zwine zwa vho sia vhasadzi vhanzhi vha songo malwaho vha tshi vhovha vhomme. A tshi amba uri: “More recently a greater leniency had developed today individual choice is the norm and many unmarried women become mothers”.

Sanderson (1995), u amba nga ha mīta ya vharema vha Amerika uri a yo ngo tsha dzudzanyealaluthihi nga mulandu wa mutsiko wa ikonomi. Vhanna vhanzhi vha hone vha ḥutshela vhafumakadzi, zwenezwo zwa ita uri vhafumakadzi vhanzhi vha sale vho no vha ḥohoho dza mīdi. U sumbedza uri maitele haya ohulela zwe a ḥutuwedza uri vhafumakadzi vhanzhi vha si tsha ḥoda vhanna, u beba na u lela vhana.

Sono (1994:35), u amba uri mīta iyi i vhonala i lushaka lwa mīta yo thomaho na hone lune lwa khou aluwa nga luvhilo vhukuma. U sumbedza uri lushaka lwa muthu a dzulaho e ēthe lwo ḥoweleaho ndi ulu lwa musi musadzi a tshi khou alusa vhana e ēthe. U bvisela khagala zwiṁwe zwa zwivhangi zwa u vhamufumakadzi a songo malwaho.

O sumbedza femenizimu tshi tshiñwe tsha zwivhangi zwa usa malwa ha vhafumakadzi. U ri hafha ndi hune vhafumakadzi vha dzhia mbofho ya u sa malwa kana u dzula vha vhoþhe sa yone tsumbo ya u sumbedza maanda na mbofholowo ya vhafumakadzi. Hune munna a vha ene a þundelaho muþa e eþhe ha dzhiwa hu hone hu khou ðisa u tsikeledzwa ha vhafumakadzi, Sono (1994:41) u ri:

The first is largely expired by feminist principles and sees the decision on the part of women to opt out of marriage as a sign of strength and the accomplishment of women liberation's movement.

U ðidzhenisa ha vhafumakadzi kha u ðishumela zwo vho thoma uri vha pfe vho no tsireledzea siani la u ðitundela. Zwenezwo zwi ita uri vha vho thoma u tou nanga uri vha a malwa kana a vha malwi.

Flanagan (1998:238), we a shuma kha tshiimiswa tshine tsha vhidzwa 'Teen with Tots Programme' o sumbedza u þondolwa ha dzikhomba sa tshone tshivhangi tshau sa malwa ha vhasidzana. U sumbedza uri vhana vhanzhi vhe a shuma navho vho vha na vhana vhe na miwaha ya fhasi ha fumi rathi (16). U sumbedza uri ene o vthona vhuþondo uvhu vhu tshi vho nga sa vhune ha khou ðisa matshilele maswa kana iñwe ndila ine ya khou shandukisa nzulele ya vhatshilo. Hone uri muñwe na muñwe u dzhena kha u vha mme muþuku nga mulandu wa nyimele ine a khou þangana nayo. U amba uri musi vhana havha vhaþuku vha tshi vha na vhana hu na khonadzeo khulwane ya u sa tsha malwa.

2.7 LUMALO

Mair (1969:5) u amba uri kha MaAfrika hu na ndila nnzhi dzine munna a kona u zwi sumbedza uri ene na ngoho u munna wa musadzi uyo na khotsi vhukuma wa vhana vhenevho. Hezwo u zwi ita nga u bvisa lumalo. Lumalo ulu lu ya kha vhabebi kana vhañwe vhahulwane vha ha musidzana, lumalo lu nga bviswa nga ene muñe kana nga vhañwe vha hawe. Lumalo ulu lu vha lu khwaþhisidzo ya uri avha vhatu ndi munna na musadzi lwa mulayo. Honeha kale arali mbingano yeneyo ya pwashua, lumalo kana kholomo dzo malaho dzi fanela u humiselwa murahu.

Uri ipfi ja u thoma u shumiswa lo vha li mutengo wa muselwa, le ja haniwa nga vhathu vhanzhi vha vhañwali nga uri lone li na thalutshedzo ya mutengo na u rengisa, a ri ipfi lone ja khou shumiswa nga MaAfrika vhothe ndi lumalo kana tshelede ya lumalo. Mbadelo ine ya itwa a hu tou pfi ndi ya tshelede fhedzi. Honeha ndila ine ha shumiswa kholomo ndi yone yo andesaho Afrika.

Kha vhuñwe vhupo ha Afrika arali munna a songo fhedza u mala vhabebi vha musidzana vha a ḥoda tshipida tsha kholomo dzine dza ḥo mala vhana vha onoyo munna a songo fhedzaho u bvisa lumalo. Huñwe khotsi vha tou dzhiulula ñwana wavho vha mumalisa kha muñwe munna. A ri huñwe munna u a xelewla nga thundu nga mulandu wa mikhwa i si yavhuđi.

Mair (1975) u isa phanda a tshi ri hune lumalo lwa vha n̄thantha muñhannga u a lindela a vhuya a tou vha muhuluhulu nga u shaya ndaka ya u mala. Huñwe vhañwe vha shumisa kholomo dzo malaho dzikhaladzi dzavho. Hu na hune khotsi a vhañhannga vha malela vhana vhone vhañe vha saathu u ñimalela vhañwe vhabemakadzi. U ri hune vha si vhe na kholomo sa Congo vha a mala nga madzembe, zwiambaro, mafumo. A ri hu na hune arali munna a khou balelwa u mala a tou shumela musadzi, hune honoho hu na tshakha mbili, ya u thoma ndi hune lumalo na u shuma zwa itwa zwa fhelela mbingano i sa athu itwa na hune munna u dzula na vhabebi vha mufumakadzi a kha ñ fhedzisa u shuma.

Mbiti (1975) u sumbedza uri zwifhiwa zwi tou vha tsumbo ya nga nn̄da ya u sumbedza tsho yo dzhiwaho nga miña i kwameaho. Zwifhiwa izwi zwi vhofha munna na musadzi phanda ha miña. Ndi tshiga tsha mbofho kana mulanga wa mbingano, zwi khou khwañthisa vhushaka kana vhukonani he ha thoma nga mulandu wa mbingano, na vhushaka he ha shumiwa lwa tshifhinga tshilapfu. U sumbedza uri lumalo lwo tendelwa lwa mulayo na hone ndi lwone lune lwa tendela munna na musadzi uri vha dzule vhothe vha bebe vhana.

Lumalo lu dovha lwa vha humbudza tshifhinga tshothe uri vha fanela u bvela phanda na u dzula vhothe. Arali zwa itea mbingano ya pwashea vhunzhi ha zwifhiwa izwi zwi a humiselwa murahu sa tsumbo ya uri mbingano yo fhalala. Uri zwifhiwa zwenezwo zwi

nga vha zwiliwa, zwinwiwa, tshelede, kholomo, nngu, mbudzi, zwishumiswa, zwidolo, na zwiñwe zwine zwa nga shumiswa nga muselwa. Zwifhiwa hezwi a zwi dzhiwi zwi zwa u renga musidzana, ndi zwa u tou sumbedza vhabebi vha musidzana uri ri khou takala vho ri alusela musidzana uyu.

Sanderson (1995) u ḥalutshedza uri kha tshakha nnzhi u malwa ha musadzi zwi vha zwi tshi amba u isa lupfumo lunzhi kha vha muṭa wa muselwa. Hezwi hu vha hu u vha lilisa kha u lajetshelwa nga lupfumo lwavho na mbebo yavho, mbadelo yeneyo i pfi ndi lumalo.

Kha lupfumo lwa muselwa Sanderson (1995) u dovha a ḥalutshedza uri huñwe nga maanda kha mashango a Yuropa ndi hune musadzi a ḥuwa na lupfumo lwawe a tshi ya vhuhadzi o ḥnewa nga vhabebi. Hezwi zwi vha zwi tshi itelwa uri musidzana a wane munna wa lupfumo (maimo) lu no nga lwawe kana na u fhira, fhedzi hezwi zwi itea kha vhatu vha si vhanzhi. U dovha a amba uri lupfumo kana lumalo nga maanda kha mashango a Afrika lu khwaṭhiswa mulanga wa mbingano.

Mangubane (1998) u ḥalutshedza uri vhukati ha Vhasuthu mbingano i tendelwa nge ha bva mamalo, ane vha a vhidza u ri *bohali*. One a bva kha vha ha muṭhannga a iswa kha vha ha musidzana, hune ha bviswa kholomo na zwiñwe zwifuwo. Thakha heyi nga Tshisuthu vha vha vha khou sumbedza uri vhana ndi vha lushaka lwa ha khotsi a si vhalushaka lwa ha mme. Mangubane (1998:109) u ḥalutshedza u ri: "Payment of cattle and other livestock signified that the children would be of the fathers clanand kin group, and not the mothers".

A ri *bohali* lune lwa vha lumalo kha Vhasuthu ndi kholomo dza fumbili (20) na bere nthihi, na nngu kana mbudzi dza fumi zwine zwone zwa fanela u bviswa zwoṭhe zwo fhelela. A sumbedza uri ha bviswa kholomo dza fumi (10) ndi hone hu tshi nga itwa vhuṭambo ha mbingano.

Mugubabane (1998) u bvelaphanda a tshi amba nga lumalo kha Batswana lune vha ri ndi *bogadi* a tshi sumbedza uri kanzhi vha bvisa kholomo hune vhañwe vha ḥanganyisa nanngu. A sumbedza uri ano mađuvha vha vho ḥanganyisa na tshelede. U sumbedza

uri thakha iyi a zwo ngo tendelwa u ḥwa i tshi tou vhilwa. Zwi bva kha vha ha munna uri vha zwi itisa hani. Vha ha musidzana vha tou gwalaba arali vha tshi khou vhona uri vha ha muṭhannga vha nga kona u bvisa zwifubo zwinzhi vha khou tou litsha. Malume na vhone vha lavhelelwa u bvisa kholomo nthihi ya ya kha khotsi a musidzana. Khotsi a musidzana vha a litsha kholomo iyo lwa tshifhinga tshilapfu, kholomo iyo yo no dzwala dzo no vha nnzhi vha kona u kovhela mashaka e athusa kha *bogadi* lune lwa vha lumalo.

O dovha a wanulusa zwa uri nga Tshithoza khotsi vha a dzhia kholomo dze dza bvisiwa musi hu tshi malwa ḥwana wavho wa musidzana vha ḥimalela muñwe musadzi. A sumbedza u ri lumalo na ano mađuvha lu tshehone naho mbingano i tshi nga ḫi yo vroxwa ha madzhisitirata. U ri zwi a kondā vhukuma uri hu vhe na nyambedzano vhukati ha vhabebi vha avha vhavhili hu sa athu bviswa lumalo.

Stayt (1931), ene u ri kha Vhavenda lumalo lwo khethekanya lwa bva zwipiđa zwivhili, ndi lumalo lune lwa ya kha khotsi a musidzana na kholomo na tshiñamana zwine zwa ya kha mme a musidzana. Kholomo heyi na tshiñamana mathomoni malume na vhone vho vha vhe na pfanelo ya u i wana. A tshi ya phanda u ri lumalo ndi kholomo dza malo (8) u ya kha dza fumi ḥthanu (15) na zwifhiwa zwa mabengele na zwiñwe zwifhiwa zwiñku zwine zwa ḥnewa musidzana.

Masakona (2000), maelana na lumalo u amba uri kha mbingano ya Vhavenda hu bviswa lumalo musidzana a kona u dzhiwa a itwa musadzi, mutengo muhulu u ita uri musidzana a lenge u malwa a vhuye a tou ḥahela muṭhannga onoyo.

West na Morris (1976), vhone vha tshi amba nga ha lumalo lwa Vhavenda vha ri mutengo wa musidzana u anzela u vha malembe zwi tshi itwa nga mulandu wa u fa ha dzikholomo, na mbadelo ya hone i dzhia tshifhinga tshilapfu hune vhuñanzi vha tou vroxwa mapfundo kha malabi vha vhea kha vurannda.

Van Warmelo (1948) u ḥalutshedza uri kha Vhavenda a hu na gemo ḥo vhwaho nga mulayo uri musadzi u dzewa nga kholomo nngana. Hunzhi zwi bva kha lutamo lwa Vhomakhulu vhane vha ri ri ḥoda kholomo dza u ri. Kale musadzi o vha a tshi nga

malwa nga kholomo n̄a huñwe dza vhuya dza vha t̄hanu na nthihi. Misanda ndi hone he ha vha hu tshi malwa nga kholomo t̄hanu na ntharu.

2.8 MUSIDZANA A TSHI VHINGWA

Mungubane (1998), uri Vhatsonga vha na vhuñambo vhune vha kha ñi vhu ita na ñamusi ha musi musidzana a tshi t̄wa muñini wa hawe. U ri hu itwa zwiñhavhelo zwa u mu suma kha vhadzimu, vhane vha vha Vhomakhulu wawe. Musidzana a kona u ñekedzwa muña muswa. Nga murahu ha vhuñambo vhune ha itwa muñini wa uyu wa musidzana ndi honeha hu tshi konou pfi avha vhavhilii vho vhingana lwa mulayo.

U amba uri vhukati ha Vhasuthu vhuñambo ha mbingano hu itwa nga murahu ha musi vho no fhedza u lugisa zwa mamalo. Musidzana na muñhannga a vha tendelwi u ñidzhenisa kha zwa vhudzekani kana u dzula vhoñthe hu sa athu bva lumalo.

2.9 MUSIDZANA O NO VHINGWA

U ya nga Mungubane (1998), musi musidzana wa Mutsonga o vhingwa u fanela u dzula na mazwale wawe a tshi vha thusa kha mishumo ya u vha bikela. Vhone Vhomazwale wawe vha tshi mu sumbedza uri afha muñani zwithu zwi tshimbilisa hani. U fanela u thetshelesa mazwale wawe. U vha na tshiñanga tshawe musi o no vha na ñwana, fhedzi u ñibvela phanda na u bika na mazwale wawe u swika murathu wa munna wawe a tshi malavho.

U sumbedza uri kha lushaka lwa Vhasuthu na ñamusi muselwa ha athu tendelwa u vha na muñi wawe. Muselwa u dzula na vhabebi vha munna wawe a tshi vha bikela na u vha thusa masimuni. U dovha a fanela u sumbedza t̄honifho vhukuma kha mazwale wa tshinna, vhane vhone ha faneli u vha vhidza na nga dzina.

2.10 NDI NGA MINI VHANNA ANO MAÐUVHA VHA SI TSHA MALA VHASADZI VHANZHI.

Kha webusaithi [http://www.huffingtonpost.com/monogamy-and_marriage_\(2013:04\)](http://www.huffingtonpost.com/monogamy-and_marriage_(2013:04)) vhone vha ri mbingano ya munna muthihi na musadzi muthihi ndi iñwe ya ñdila dza u mala ye ya shumiswa u bva kale. Mbudziso nga ha hei mbingano ndi ya uri ndi ngani

nahone ndi lini he ya vho thoma u dzhiwa sa yone ine ya tendiwa sa yone mbingano yo tendelwaho nga Mudzimu na vhathu.

Naho hu na ndila nnzhi dza u mala u bva kale, u mala muthu muthihi ho mbo di bveledzwa sa maitele a mulayo kha mañwe mashango hune u mala lwa mulayo u tshi khou mala vhafumakadzi vhanzhi zwa nga ndi u pfuka mulayo. Vha tshi isa phanda vha sumbedza u ri:

Even though the various form of marriages have been practiced through the generations monogamy have emerged to become law in some countries today, such that the legal registration of more than one wife become a violation. This is termed should be or must be monogamy.

Heneffa kha webusaithi yeneyi ndi hone hune ha dovha u sumbedzwa uri u kombetshedza honohu ho thoma kha mashango a Vhukovhela, zwe zwa vho tanganedzwa nga mashango manzhi. Inwe mbudziso ndi ya uri yo tanganedzwa hani?

2.11 NDI NGA MINI HU SI TSHA VHA NA MBINGANO YA VHANZHI

Kha webusaithi [*http://www.patriarchywebsite.com.monogamy/\(2013\)*](http://www.patriarchywebsite.com.monogamy/(2013)) ho dovha u sumbedzwa uri mbingano hei ya vhanzhi yo phusukanywa nga vhanna vhe vha si vhe na vhudifhinduleli vha ita uri mbingano ya vhanzhi i vphonale sa mmbi. Nga u takutshedza ha vhafumakadzi vha tshi lwela mbofholowo yavho ha vha hu hone hu tshi khou kuñedziwa na muhumhulo wa uri mbingano ya musadzi muthihi na munna muthihi na yone ndi yone thandululo. Mbingano ya vhanzhi yo vho thoma u vhonala sa ndila ya u tambudza na mbingano i sa iti uri muthu a thomphiwe.

Ndi kha yeneyi webusaithi he muñwali a sumbedza uri ene ha lwi na muhumbulo wa mbingano dzo vuleaho kana dza vhanzhi, fhedzi ene u disendedza kule nadzo nga mulandu wa zwitevhelaho:

- U shavha uvhaiswa, vivho khathihi na u sa funiwa.
- Tsha vhuvhili o wana uri vho malanaho vha vhavhili fhedzi vha na dakalo.

Goode (1967), u sumbedza uri vhukoloni na u da ha mamishinari ndi zwone zwithu zwine zwa vha zwone zwa u thoma u disa tshanduko kha miña ya vharema. Vhathu

avha vho swika na milayo ya havho ye ya vho nga ndi yone ine ya fanela u tevhelwa miṭani ya Afrika. U dzhena ha havha vhathu Afrika zwo ita uri mvelele ya Afrika i vho nga i khou khwinifhadzea ngeno hu hone i tshi khou miliwa.

U ri tshiñwe tsho shelaho mulenzhe kha u shanduka ha nzulele ya miṭa yeneyi ya vharema ndi u aluwa ha dzifeme khathihi na dzidorobo. Nyaluwo heyi yo ita uri vhanna vhanzhi vha vharema vha vho ḥuwa kha vhupo ha havho vha vho ya u dzula dzidoroboni. Heneffo ndi hune vha si tsha kombetshedzwa u tevhedza mvelele ya havho ya Tshivenda.

2.12 MANWELEDZO

U ya nga mawanwa a bvaho kha tsenguluso iyi, zwo kona u vha khagala uri hu na hunzhi hune tshakha dza vhathu dza fana zwi tshi ḫa kha matshimbidzele a mbingano. Naho hu na u fhambana fhaļa na fhaļa. Kha u sengulusa honohu zwo kona u vhonala uri vhunzhi ha dzitshakha dzi tenda kha mbingano ya vhanzhi, ho dovha ha bviselwa khagala kuambisele kwo fhambanaho, matshimbidzele a lumalo, vhuimo ha vhabebi zwi tshikwama mvelele dza tshakha nnzhi.

NDIMA YA VHURARU

MATSHIMBIDZELE A MBINGANO YA VHAVENDA

3.1 MARANGAPHANDA

Ndima iyi ya vhuraru yo disendeka nga matshimbidzele a mbingano ya mvelele ya Vhavenda. Hafha ndi hune ha do lavheleswa zwine mbingano ya Vhavenda ya vha zwone, ndila dza u toda ngadzo mufarisi kana maambisele, vhuimo ha vhabebi, u lugisela mbingano, lumalo, u vhinga, u khwaθisa vhushaka na zwiñwe zwinzhi zwine zwa wanala kha mbingano ya Vhavenda. i do dzumbulula zwe zwa waniwa u bva kha vhaaluwa, vhavegulu na vhakalaha vha re na tshenzhemo ya mbingano ya Vhavenda zwi tshi tikedza nga zwe zwa tou ñwalwa nga vhañwali vha dzibugu.

Muhumbulo muhulwane ndi uri vhatu vha kone u ñivha matshimbidzele a mbingano ya mvelele ya Vhavenda. Kha ndima iyi hu do shumiswa madzina a kholekhole kha vhavegulu na vhakalaha vhe ñodisiso ya itwa khavho muhumbulo muhulwane u wa u itela tsireledzo yavho.

3.2 VHUVHA HA MBINGANO YA VHAVENDA

Kha vhuvha ha mbingano ya Vhavenda hu do sedzwa uri mbingano ya Vhavenda nga mvelele yavho i vha yo imisa hani, i vhumbiwa nga vhatu vhafhio na hone vhangana?

Stayt (1931:143) a tshi amba nga zwine mbingano ya Vhavenda ya vha zwone uri: "The Vhavenda like other African tribes, have a polygynous system of marriage."

Masakona (2000:19) u tikedza uyu muhumbulo musi a tshi sumbedza u ri: "Traditionally every Muvenda man desires to posses as many wives as possible".

U ya nga mukalaha Vho Thari vha vhupo ha Fefe vha tshi tikedza zwo bulwaho afho vhone vha ri vhanna vha Vhavenda vha vha na mbingano ya vhanzhi, munna muthihi na vhasadzi vhanzhi. U vha na vhafumakadzi vhanzhi kha Vhavenda zwi amba u vha na lupfumo nga uri vhasadzi avho vha tshi beba vhana, vhana vhanzhi na vhone vha

dzhiwa sa lupfumo. U mala musadzi muthihi zwi sumbedza u sa vha na tshau nga Tshivenda. Mashau (2006:32) na ene u tendelana na iyo mihumbulu musi atshi ri:

Marriage to more than one wife is said to be one of the trademark in Africa. There is a saying in Tshivenda that *Musadzi muthihi ndi khaladzi*, meaning that having one wife is like staying with your own sister. The man's sexual pleasures are limited because one can not have sexual relations with one's sister. When the wife is sick or is visiting her family or is away for one reason or another, then the man supposedly left stranded.

Kha Vhavenda hu na zwilaila zwinzhi vhukati ha munna na musadzi vho malanaho. Musadzi arali o d̄ihwala nga ንwedzi wa vhučanu na vhuthihi u a bviswa nduni, ndi uri ha tsha eđela na munna wawe. Musi musadzi uyo o no vhofholowa munna ha tendelwi u dzhena nduni i re na lutshetshe, nahone munna ha ji vhuswa vhu no bikwa nga mudzadze vha tenda uri munna u a vha na thethenwa.

Zwenezwo arali vhafumakadzi vha vhanzhi vha ዥ do thusa u tandulula thaidzo hei ya zwilaila. Arali mufumakadzi a mudzadze, muňwe u ዥ kona u thusa kha mishumo na nduni. Masakona (2000:19) u tikedza muhumbulo uyu a tshi ri: "Many wives increase husband's labour force which cultivate his land".

3.3 VHIMO HA VHABEBI KHATHIHI NA U AMBISA

Afha ndi hune ha ዥ lavheleswa ndila iñwe na iñwe ine ya shumiswa nga Vhavenda uri muñhannga kana musidzana a fhedze o mala kana o maliwa. Henefha ndi hune ha ዥ katelwa na avho vhañwe vhane vha vhonala vha tshee na pfanelo ya u vha kha mbingano, uri vhone dzavho nzulele dici tshimbidzisa hani u itela uri vha fhedze vha tshipida tsha mbingano.

3.3.1 Vhuimo ha vhabebi

U ya nga mukalaha Vho Matshaya vha Mamvuka vhone vha tshi amba vha ri:

Mbingano ya Vhavenda i lugiswa nga vhabebi. Nga mvelele ya Vhavenda khotsi a ንwana wa muñhannga u na vhudifhinduleli ha

u vhona uri ንwana wawe a male musadzi. ንwana wa musidzana na ene u tou fhiwa munna nga vhabebi. Zwenezwo khotsi u fanela u vhona uri ንwana wawe wa musidzana na ene a wane vhuhadzi kana munna wavhuđi.

Vhođhe mukalaha Vho Thari vha Fefe na Vho Matshaya vha Mamvuka vha tshi amba nga vhane muthu a fanela u mala vha ḥalutshedza uri Vhavenda vhone vhane nga mulayo vha a ḫivha uri ndi mashaka afhio ane vha fanela u mala one. Kha Vhavenda muthu u mala nga ngomu kha lushaka lwa hawe, hune a fanela u mala muzwala ንwana wa malume awe. Vhođhe na vhazwalazwalane vha a maliwa. Vho dovha vha sumbedza uri hu na mashaka a sa malwi sa dzikhaladzi vhenevho ndi vhana vha makhotsimuhulu, makhotsimunene vho bebwaho na khotsi au. Henefho hu katelwa na vhana vha mmemuhulu na vha Vhommane vho bebwaho na mme au, vha lushaka lwa ḫamuni lwa ha mme, zwi a ila muthu a tshi ya thovhoni na dzikhaladzi.

Mukegulu Vho Mapikulela vha Ha Mulima vhane vha vha Vhomakhadzi musanda vhone vha tshi ḥalutshedza uri musanda vha mala vha fhio vha ri:

Musanda muzwala wa makhadzi na ene u a maliwa vha tshi khou ḫoda ane a ḫo beba khosi. Misanda na vhana vha khotsimunene na vhone vha a malwa vha tshi ḫoda dzofha ja vhuhosi.

Mukalaha Vho Nyadzani vha Domboni vhone vha ri na vhathu vhane vha si vhe mashaka na vhone vha a malwa arali zwo no tou kunda tshođhe kha vhazwala, fhedzi hu sedzwa vhukonani, mitupo na dziphungo dzavho. Kha lushaka lwa Vhavenda u malelana na vhathu ni sa vha ḫivhi zwi a ofhisia vhukuma, hu shavhiwa uri vhañwe ndi vhahulu, vhañwe vha vha vhe na malwadze kana vhuhole. Hone tshine tsha ofheswa vhukuma ndi u vuwa (vhuloi). Ndi zwine kha u mala honoho kana ndi muzwala kana ndi mutsinda vha a sedza uri muthu uyu ndi muthude?

Mukegulu Vho Nyatshisevhe vha Lwamondo vha sumbedza uri kha Vhavenda a hu na murole une wa tou pfi ndi wa u maliwa, murole muñwe na muñwe u a maliwa. ንwana u

a aluwa o no vha na vhuhadzi hawe na vhana vha sa athu bebiwa vha a vha vho no wana kana vho no vhivhedzelwa mahadzi.

3.3.2 U ambisa

Mukegulu Vho Mapikulela vha Ha Mulima vha ri vhane vha thoma u ambisa ndi vha muṭani wa muṭhannga nga uri Vhavenda vha ri *khuhu ya phambo a i imbi mutsho*. Vhabebi musi vha tshi vhona uri ḥwana wavho o hula, zwihiwane vhone khotsi kana khotsi a tsivhudzwa nga makhadzi ane a vha khaladzi awe uri tshifhinga ndi tshone tsha uri ḥwana a ḥodelwe musadzi. Hezwo vha zwi amba arali vha songo dzula vho mu ḥodela kana u mu malela.

Mukalaha Vho Nyadzani vha Domboni vhone vha ri u hula ha ḥwana wa muṭhannga wa Muvenda a zwi vhuyi zwa hanga, a vhuya a lidza tshihwana kana mbila a si tsha litsa zwi sumbedza uri u vho ḥoda musadzi u vho pfa vhumvumvu nga u dzula a eṭhe wa musidzana u lidza lugube lu sa fhumuli. Izwi zwo tikedzwa nga Tshikororo (1972:17) musi a tshi khou amba nga Tendani muṭhannga we a vha a tshi vho dzulela u lidza mbila nga mulandu wa u sa vha na musadzi u ri:

Mbila dzo vha dzo no tou vha tshiiliwa tshawe hoyu Tendani. Hoṭhehoṭhe he a vha e hone o vha a tshi pfala ngadzo. Ho vha hu tshi ḫi ri kana ndi ngomu ḥduni, kana nn̄da muṭani, naho hu ngei malisoni, dzhatsha ḫa ḫi dzula ḫo ḥangana. Vhahulwane vho vha vha tshi vho hevhedzana uri mbila idzo ndi dza u ḫilila vhuhombe.

3.3.2.1 U ambisa nga ngomu ha lushaka

Mukegulu Vho Nyakhwali vha Dzimauli na mukalaha Vho Thari vha Fefe vha tshi amba nga ha u ambisa shaka vhone vha ri khotsi a muṭhannga musi vha tshi zwi vhona uri ḥwana wavho o aluwa, vha mbo ḫi kuvhanganya vhathu vhane vha vha makhotsimunene, makhotsimuhulu na makhadzi vha ri ndi khou ri ḥwana o aluwa,

zwino ri t̄utshelafhi? Vha tshi ralo vha vha vha tshi khou amba kha vhazwala. Arali vha na vhazwala vhanzhi vha a vhudzisana uri wa nn̄du ifhio kana tshiṭ̄anga tshifhio?

Arali vha ri vha tshi lavhelesa vha vhona hu si na zwine vha sola vha mbo di ḥoda n̄end̄ila wavho na zwenezwo vha mu ruma uri a ye u vha ambisela. N̄end̄ila u do ya henengei muđini a ri o ruňwa nga vha hugede, makhadzi vha ri vha ḥoda musi wavho. Vhaļa vha do fhindula vha ri ri do sala ri tshi vhudza vhahulwane.

Vhomakhulu na vhone vha a sedza uri vhaambisi ndi vhathude naho vhe vhazwala vhavho, arali vha si vhathu na vhone vha a hana nga ja u ri 'riñe ro no ja thundu dza vhathu' kana vha ri 'a ri na vhana'. Muambisi u a vhuyeleta u vhuya u swika na luraru a kona u fulufhuwa uri nangoho avha vhathu a vha ḥodi na ḥwana wavho. Arali hu si na zwiňwe nahone a vha sokou tenda nga lenelo ḫuvha ja u thoma lini, vha di ri ri do thoma ra vhudza vhahulwane, ni vhuye linilini. Musi n̄end̄ila a tshi vhuya arali hu si na mafhungo vha sokou ri vhahulwane vho tenda vha nga dzhena zwavho.

3.3.2.2 U ambiswa ha mutsinda

Mukalaha Vho-Nyadzani vha Domboni vha ri kha Vhavenda zwa u mala vhatsinda zwi hone, kanzhi hu malwa vhatsinda nga mulandu wa uri ha Vhomalume vha tshi lavhelesa vha vhona hu si na kana vhathu vha hone vha na dziphungo dza u silinga, nga uri zwa ralo vhathu a vha vha ambisi vha tou vhuya vha malwa kule hune vha si divhhee.

Musi vha tshi ḥoda u mala kha vhatsinda mukalaha Vho Ambani vha Ha Kutama vha ri mashaka vha di thoma vha langana uri zwino ro kundwa fhano muđani ri yelafhi? Zwenezwo vha thoma u sedza miṭa ya vhatsinda i no dzhenea. Kanzhi vha thoma u sedza kha miṭa ya khonani dzavho na vhadzulisani navho vha si na phungo. Arali vha vhona muňwe vha a tendelana vha kona u ḥoda n̄end̄ila vha mu ruma, n̄end̄ila a nga vha mmane wawe kana muhadzinga wa mme awe. N̄end̄ila a tshi swika u ri ro da fhano ro ruňwa nga vha muđa mugede vha ri ri tama u seisana navho. Vhaļa vha do ri ri do vhudza vhahulwane. Vha tshi sala fhaļa vha a vhudzisesa uri vhaļa ndi vhathude. Arali

vha wana vha tshi vha funa na vhone hu si na dziňwe phungo mmbi, vha tshi vhuya phindulo ndi u sokou ri kha vha dzhene zwavho vho tendeliwa.

3.3.2.3 U fara tshikunwe

Vhavenda kale vho vha vha na maitele ane a pfi u fara tshikunwe. Mukegulu Vho-Mushaňthama vha Tshandama vha tshi ţalutshedza maitele haya vha ri:

Kanzhi zwo vha zwi tshi itiswa nga vhushayi na u ţahelwa nga kholomo he muthu arali a tshi khou ţoda musadzi a hadzima kholomo dza u mala, a ri u do lifha nga tshikhunwe, tshikunwe a tshi khou amba űwana ane a do bebwa nga musadzi ane a do malwa.

Musi uyo musadzi o no maliwa a tshi beba űwana, arali űwana onoyo a vha e musidzana vha a ya vha suma henengei he vha pamba hone kholomo. Mukegulu Vho Luambo vho khwaňthisa hezwi musi vha tshi ri hedzo kholomo dzi pambiwa hanengei ha malume kana kha dzikhonani. Musadzi onoyo arali a si khou beba űwana wa musidzana u a lindelwa, mafhungo a vha o fhahewa fhedzi a songo hangwiwa.

Vhakegulu vho ţandavhudza uri arali musadzi uyo a tshi khou beba vhatukana, kha vhenevho vhatuka muňwe musadzi wawe a thoma u beba musidzana, Vha a lifha nga onoyo űwana wawe. Zwenezwo vha a vhudza vha ţala vhe vha dzhia kholomo dzavho vha ri tshikunwe tshavho tshiila ro tshi wana, vha tshi amba nga u ralo vha vha khou vha suma kushie ku kha di bva u bebwa. Zwo ralo vha fhindula nga u bvisa mbudzi vha ri ndi ngozwi ya musadzi washu. Zwenezwo vha thoma u dzhia ula űwana sa musadzi wavho, vha thoma na u mu shavhedza u swika a tshi aluwa. O no thanya vha inga halwa ha uri vha ya u sumbedza Vhakwasha musadzi wavho naho onoyo űwana o no hula vha a vha suma uri musadzi wavho o hula.

3.3.2.4 Hune muňhannga a tou ţifunela musidzana

Mukalaha Vho Ambani vha Ha Kutama vha ri arali muňhannga a tshi tou ţiambisela u di vhuya a vhudza vhabebi, kanzhi u vhudza mmane wawe uri ndo tama musidzana mukene. Vhunzhi ha vhabebi kha nzulele heyi vha amba uri huna mukene muzwala

wanu. Hunzhi hu mbo di vuwa khakhathi vhabebi vha sa tendi na luthihi vha tshi ri a ri nga mu maleli hoyo. Zwo ralo na kha wa musidzana arali a tshi ri o funa muhannga vhabebi a vha tendi vha a ri ro no ja thundu dza vhanwe vhathu. Stayt (1931:145) u ri: "Genuine love affairs of this kind generally complicate matter considerably and usually end in elopement". Kha hei nzulele vhasidzana vhanzhi who vha vha tshi fhedza nga u tou tshela muhannga onoyo.

3.3.3. Huñwe u dzudzanywa hune ha itwa hu tshi itelwa mbingano

Vhavenda a vha takaleli u vhona hu na muthu ane a vha nn̄da ha mbingano arali a tshi vhonala a tshee na thōdea ya u beba kana a tshee mułuku. Mbiti (1975:112) a tshi amba nga nzulele hedzi dza mbingano dza vhathu vha Afrika u ri:

Additional customs are found in African societies such as marrying several wives, inheriting the wife of a deceased brother (or husband of a deceased sister), arranging for a dead son to be married in absence, arranging for the wife of the important or long absent husbands to have children by close relative or friends.

Hune zwa itwa nga ndila yo bulwaho afha vha zwi ita nga khuliso vha sa vholi vhuñwe vhukhakhi. Hezwi vha zwi ita uri hu si vhe na ane a sala nn̄da a siho kha zwa mbingano. Hone tshanduko dza musalauno dzi ita uri maitele aya a konde u tevhelwa, fhedzi a two ngo lañwa zwot̄he.

3.3.3.1. Musadzi o lovhelwaho

Mukegulu Vho Ambani vha Ha Kutama vha ri kha Vhavenda musadzi arali o lovhelwa muđini ha sokou lavheleswa nga mađo. Muđa u mbo di zwi dzudzanya nga u tshavhanya. Zwihulwane vha a sedza na tshiimo tsha uyo musadzi uri u kha di vha na mbebo naa? Zwenezwo dzikhadzi na makhotsimunene kana vhot̄he vhahulwane vha wonoyo muđa vha a sedza uri a nga sala na nnyi. Vha nga mu fha murathu, mukomana kana jinwe shaka ja tsini uri a sale nae a tshi mu bebisva vhana. Vhana vha no do sala vha tshi bebw̄a vha di pfi ndi vha munna onoula o lovhalo.

3.3.3.2. Musadzi wa vhuvhili na u ya phanda

Mukalaha Vho-Matshaya vha Mamvuka vhone vho sumbedza uri u ḥodwa ha mufumakadzi wa vhuvhili zwi zwandani zwa munna na musadzi wawe. Vha ri zwi bva kha u andana ha vhenevho vhavhili, naho munna a tshi nga di dītōdela. Musadzi huñwe ndi ene ane a thoma u vhudza munna wawe uri ene u vho ḥoda muhadzinga. Uyo wa munna arali a tshi zwi funa u a tenda. Onoyu mufumakadzi u a vha ene ane a ambisela munna wawe muñwe musadzi. Arali musidzana uyo a tenda wa musadzi u vhudza wa munna uri zwo naka. U a dovha a vha ene a no tshimbidza zwothe. Arali wa munna a tshi khou tou dītōdela u fanela u wana thendelo kha wa musadzi. Henefha ndi hone hu thomaho zwa tshihadzinga.

3.3.3.3. Musadzi a tshi mala musadzi

Mukegulu Vho Mushaañhama vha Tshandama vho sumbedza uri vhañwe vhasadzi nga u vha na lupfumo na vhone vho vha vha tshi kona u mala vhasadzi, hune a di kona u mala na vhasadzi vhavhili. Huñwe zwo vha zwi tshi da nge vha kolodiwa thundu. Mupambi u a amba a ri vha a ḥoda ndi tshi vha lifhela naa? Fhedzi ndi na ñwana, vha tshi ralo vha vha vha tshi khou amba ñwana wa musidzana uri vha nga vha fha uri a vhe musadzi wavho. Musadzi uyo vha mu ḥodela shaka ñavho ña tsini ña vha ñone ñi ne ña do mu bepisa vhana.

3.4 U LUGISELA MBINGANO

Vhaswa vha Vhavenda vha lugiselwa u vha vhanna na vhafumakadzi nga u fumba khathihi na nga mitambo.

3.4.1 U fumba

U fumba ndi hone hu shumiseswaho nga Vhavenda kha u lugisela vhaswa mbingano kana vhutshilo ha muñani.

Mafenya (2002:53) ene a tshi amba u ri:

According to the Vhavenda culture, a human being is considered a full adult after having undergone all the initiation schools meant for him or for her.

Mbiti (1975:96) a tshi dadzisa kha mafhungo a u fumba u ri:

During that period a person goes through physical, emotional, and psychological changes, which takes him from childhood to adolescence and adulthood.

Kha u fumba hu na u fumba ha vhasidzana na ha vhatukana khathihi na hune ha fumbiswa vhasidzana na vhatukana vho ḥangana. Vhavenda vha na ngoma dzi ngaho vhusha, murundu, tshikanda, ludodo na domba na dziñwe dzi songo katelwaho kha iyi ngudo.

3.4.1.1. Vhusha

Vhusha ndi ngoma ya tshifumakadzini. Stayt (1968:106) u ri: "The passage from childhood to adolescence is marked by vhusha ceremony". Nga mvelele ya Vhavenda musidzana muñwe na muñwe u fanela u fumba vhusha kana u tshina vhusha a sa athu u vhingwa, musidzana ha tendelwi u vhingwa a songo tshina vhusha,zwine Vhavenda vha ri *ndi u dzhena vhañweni*.

Vhusha vhu ḫivhadza khomba uri dzo no lugela mbingano na vhudzekani, vhu gudisa vhasidzana mikhwa u kondelela na u thetshelesa vhañwe. Vhusha vhu tshiniwa musanda wa heneffo shangoni ḥenejo. Musidzana musi a tshi tou ḥamba lwa u thoma hu pfi o sema *vhakegulu* u fanela u mbo ḫi vhudza mmame wawe, mme muhulu kana muñwevho wa shaka ḥa tsinitsini uri ene o vhona hezwi.

Muthu onoyo u ḫo kona u vhudza mme awe, mme awe vha vhudza khotsi awe na makhadzi wawe. Arali o no vha na vhuhadzi vha ḫo ruma muthu uri musidzana wavho o *wela fhasi*. Vha tshi amba uri o hula. Mukegulu Vho Mapikulela vha Ha Mulima vho ḥalutshedza hezwi zwine zwa itwa nga Vhavenda musi musidzana a tshi tou thoma u ḥamba vha ri:

Avho mmame wawe zwenezwo vha mbo ḫi ri a rundelenyana
kha tshidongo vha ḥanganyisa ḥila mirundo na luvhundi. Vha

ŋanga iļo suko nga minwe ya zwinwaanwaane vha tshi mutala kha zwiendanungo na mutalo wa vhukati, u ralo vha ri vha khou shangula kana ufhandula khomba. Vha tshi fhedza vha ri vho elulakhomba.

Musidzana o thoma u ḥamba u pfi ndi *khomba*. Stayt (1931:106) u ri: "The term *khomba* meaning dangerous implying that sexual intercourse may now result in pregnancy". Vhabebi zwenezwo vha a rumu muthu mukomani u yo amba khomba iyo, mukoma a swikisa musanda. Vhabebi na vha ngei musanda vha konou vhea ḫuvha ḥa vhusha. Kanzhi vha a lindela hu tshi sumiwa vhañwe uri vha dzhene vhe vhavhili kana vhararu. ḫuvha ḥa vhusha ḥi tshi swika, khomba dzi a ya dza mu dzhia ha hawe hu nga madekwana dza ya nae musanda. Vha tshi swika musanda u dzudzwa kha tshiñwe tshiñtanga a sa athu dzheniswa *tshivhamboni*. *Tshivhambo* ndi tshiñtanga tshihulwane tshi no fhañwa musanda tshi shumaho u tshinela vhusha.

Tshifhinga tsha mutei tshi tshi swika khomba dzi imba luimbo lwa u ri *ri ḥoda mutei washu*. Vhusiku hovhu khomba i itwa zwoñhe zwe vhañwe vha itwa nahone nga u tevhekana hazwo. *U shangula, u lila, tsukamañdamu, tshiñtavhe kana u kwevha, u ḫavhula, lunya, dethe, tshinangamulomo, mangwanana, u kamisa, na mulayo*. Musidzana a tshi tou dzhena tshivhamboni u mbo ḫi fhiwa mme, ndi ene a no ḫo ita a tshi mu thusa khathihi na ḥila khomba ine ya khoulañta mañavha.

Vhakegulu vhoñhe vho ḫalutshedza maitele a ngoma idzi dza vhusha nga u fhambana hadzo nga hei ndila:

- (a) *U shangula*, zwenezwo vho nyamatei vha ḫo ri khashangulwe. Vha ḫo mbo ḫi imbelela vha tshi ri *ahee ro shangula, ahee ro shangula khomba* vha tshi imba nga u ralo uña mme u vha a tshi khou mu bvula zwoñhe zwe a ambara vhulungu na shedo a sala a fhedzi. Zwenezwo vha a bvela nae nn̄da a swika a rundela kha tshidongo, vha ḥanganya iyo mirundo na luvhundi. Vha tala khomba nga iļo suko zwiendanungo zwoñhe na mutalo wa vhukati. Vha mu ita sa ḥia ḫuvha ḥa u thoma a tshi ḥamba. Vha ralo vha tshi imba vha tshi ri ri tona mbiđi mavhala, na ludomo lwa

nyalutshele, vha imba zwipida zwothe zwa muvhili a tshi khou taliwa. Nga hezwi vha ri vha khou *elula khomba*,

- (b) *U lila*, vho nyamatei vha dovha vha ri kha tikiwe. Vha ri mutei kha lile, zwenezwo u do imbelwa luimbo, vha ri: "Ha athu u a lila khomba, a sa lila khomba dzi a ja" u swika a tshi lila miłodzi ya wela kha mađamu. A sa lili vha ri u na tshipimbi. U lila hu pfi ndi u vuđa. Nga u lila u vha a khou gudiswa u tevhela ndaela, musi vhuhadzi vha tshi ri ri ita hezwi fhano, u fanela u zwi ita nga u ralo.
- (c) *Tsukamađamu*, a tshi fhedza u lila vhonyamatei vha do ri mađamu kha sukiwe. Vha do mbo di imbelela vha tshi ri:

Tsukamađamu i a nndidza

Ahee i anndidza

Vha tshi ralo vha vha vha tshi khou suka mađamu a mutei, ene a tshi khou lila nga u pfa u vhavha.

- (d) *Tshiṭavhe / u kwevha*, afha mutei u adzelwa thovho vhafumakadzi vha bvela nnđa ha sala vhakegulu, vha thoma luimbo vha imba vha tshi ri *muṭangauma wo wa muṭangauma, tshirebelele tsho wa*. Khomba iļa ine ya khou lača maṭavha i do thoma u ya yadzula ya vula milenzhe ha konou tevhela mutei na ene a vuliswa milenzhe kana a pandalaliswa, vhakegulu vha tshi khou sedza uri khomba dzo kwevha naa. Mutei arali o kwevha vha a mulidzela mifhululu. Arali a songo kwevha vha a mu sema vha mu swoṭela nga lunonya, nga uri musidzana muñwe na muñwe a tshi dzhena vhushani u fanela u vha o no thoma u kwevha.

U kwevha hohuhu gudiswa vhana vha tshee dzithungamamu. Hezwi zwo tikedzwa nga Milubi (2000:59) musi a tshi ri: "It is at "musevhethoni" that girls are introduced to the practice of "u kwevha". Musevhetho ndi ngoma ino tshiniwa nga dzithungamamu. Vhakegulu zwenezwo vha a thoma u vusa vhasidzanyana avha vha tshi ri thomani ni mone murahu ha tshiṭanga, vha tshi amba uri vha ye u kwevha. Mafenya (2002:70) a

tshi ḥalutshedza u kwevha u ri ndi: “elongating the labio minora...is done so that women would be able to please her men in bed.”

Ipfi muṭangauma kha luimbo lwo bulwaho afha Van Warmelo (1937:355) oṇeya ḥalutshedza ya vhana kana mitshelo yawo a ri: “A berry of muṭangauma are small white beads.” ipfi *tshirebelele* u ri ndi “The herbaceous climber, langenaria”. Mukegulu Vho-Nyakhwali vha Dzimauli vhone vha tshi ḥalutshedza muri uyu vha ri:

Muṭangauma ndi muri une wa vha dzithubathuba dzo itaho tshidzhumba kana kuṭaka dzine dza nga dzo farana kha mudzi wawo. U na zwiṭariṭari na mitshelo miṭuku ya zwipumbulu zwi no nga vhulungu zwine zwa dzula zwi zwitshena zwo vibva kana zwi songo vibva, a zwi shanduki muvhala.

Kha luimbo holu *muṭangauma* ndi tshiga tsho imelaho vhudzimu ha munna nga hedzi thuba dzawo. Vhushani musi khomba dzi tshi laiwa muvhala mutshena vha ri ndi vhunna, sa zwenezwo ḥhangama dzine dzavha tshena dzi sa shanduki muvhala dzi ri fha tshifanyiso tsha vhunna ha munna.

(e) *U ḫavhula* Vho Mapikulela vha Ha Mulima vha miṇwaha ya vhukati ha fuṭahe na ḫana vhone vha ri u ḫavhula vhasidzana vha hu guda vhushani. Vha sumbedza uri hu ḫavhula khomba khulwane na vhaṭhanngā vhahulwane. Hu ḫavhuliwa nga madekwana, vhaṭhanngā vha tou nanga kha dzikhomba uri wanga ndi mukene. Nahone hu tshi itiwa zwa miḍavhu na vhabebi vha vha vha tshi zwi ḫivha. Mukegulu Vho Mapikulela vha tshi ḥalutshedza uri hu ḫavhuliswa hani vha ri:

Musi hu tshi ḫavhuliwa hu ḫavhulwa kha tswaro. Tswaro ndi hune ha ḥangana zwirumbi tsinitsini na vhudzimu ha khomba, hu ḫavhuliwa nga nn̄da ha vhudzimu ha khomba. Muḍavhu a tshi ḥodou u dzhena kha n̄dila ya khomba, khomba i fanelu u pata milenzhe.

Van Warmelo (1937:48) a tshi ḥalutshedza u ḫavhula u ri: “Is pseudo coitus, but not full intercourse”. Khomba dzo vha dzi sa tendelwi na luthihi u vulela milenzhe miḍavhu.

Zwenezwo khomba dzo vha dzi tshi ɿoliwa kana u iswa matalani ɻwedzi muñwe na muñwe hu u itela u vha sedza uri a vha ngo vula milenzhe yavho vha ɻekedza miðavhu heneffo hu sa ɻekedzwi, ya vho vha tshinya naa, kana vha khou tamba zwavhuði naa. Nga u ðavhula vha vha vha khou ɿuðula dzangalelo ja vhudzekani kha dzikhomba, na u guda vhuteamuða. Mafenya u tikedza uyumuðumbulo musi a tshi ri: “U ðavhula is done to prepare the girls for sexual intercourse”. Mukengulu Vho Mapikulela vho dovha vha ɻalutshedza hezwi maelana na u tshinywa ha khomba vha ri:

Zwa uri khomba yo tshinywa, a zwi vhuyi zwa ɿodwa, nga uri nga ngomu ha ndila ya musidzana hu sa athu tshinywa hu vha ho tshena sa vhukhopfu, ha vhuya ha silingwa kana ha dzechwa, vhutshena vhu a hwaea ha vho vhavhutswuku lune ha si tsha vhuelela. Ndi zwine Vhavenda vha *ri Tshiselo tsha bva duwa tsho bva*.

- (f) *Lunya*, mutei u a tshinisa zwine ha pfi ndi *lunya*, hanefha khalunya khomba i isisa zwanda murahu yo zwi fara tshiñwe tsho bva nga kha haða tshiñwe tsha tou mona ya haka minwe muñanani. Ramurunzi (2002:32) u ri vha imba vha tshi ri:

U tshi sema mme.

Lunya ndi mavhulaise

Zwenezwo khomba i tshina i tshi tumba i tshi dovha ya takuwa yo isa zwanda murahu zwe hakana. Ngoma iyi i a vhavha vhukuma, vha tshi mu itisa izwi vha ri vha khou gudisa mutei u vha na ɿhonifho kha muthu muñwe na muñwe. Hezwi zwi pfala nga luimbo lwa hone lune lwa sumbedza uri u sa ɿhonifha zwi dzhenisa muthu khakhathini.

- (g) *Tshiñangamulomo*, nga maðautsha vha a gwadamisa mutei zwavhuði vha thoma luimbo lu no ri “*kwonoku kuñangamulomo nñe a ri senwi, sema mme a u na khotsi au vho u bebahø*”. Vha tshi ralo muñanuni u vha o fara zwitanda zwivhili zwe vhadedzelwaho zwavhuði a tshi khou rwa mutei ngazwo kha mulomo. Nga ngoma hei vha vha vha tshi khou ri vha khou gudisa mutei uri Vhomazwale a vha señwi.

- (h) *Dethe,zwo ralo na kha dethe vha imba luimbo vha tshi ri,mulomo u no nga wa dethe mułanuni a tshi khou bomodza mutei mulomo nga kuselo. Izwi vha ri ndi u laya khomba uri vhuhadzi vhathu a vha señwi u fana na kha tshinangamulomo.*
- (i) *U kungwa, vha sa athu u kamisa mutei vha thoma nga u mushula nga matoko muvhili wołthe, vha tshi ri vha khou mu kungwa, vha tshi imba vha tshi ri :*
- kungwa mungana*
ri na nne ro pfalo mulovha kungwa ri kungwe
- (j) *Magwanana, who fhedza u shula mutei nga vhutoko, vha sima luimbo vha tshiri asiyo mabwanana a bva ንwavhoni. Mutei a bviswa tshivhamboni nga u kokovha u swika khoroni ya musanda. U bva heneffo vha ደo mu imbela tshivhindi khwakhwathi mashango ndi ani, vha tshi ralo u vha a khou tshimbidzwa o kodola tshikhala nyana vha tshi ya mulamboni.*
- (k) *U kamisa, u bva afho u ደo tshimbila o kwatama u swika mulamboni. Mulamboni vha tshi swika mme awe a mu ታንዛዬ matoko, vha fhedza vha mu kamisa. Zwołthe hezwi zwi itelwa uri a gude u kondelela na zwine zwa nga a zwi pfali. Nga mvelele ya Vhavenda mufumakadzi ha ambi tshithu vhuhadzi, vha ri vhuhadzi ndi ንاما ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela, vhu a vhavha vhu tou kondelelwa sa ngoma kana u fumba. Mutei u fhedza vhege a henengei musanda, Khomba khulwane na vhafumakadzi vha tshi ya vha tshi mu laya.*
- (l) *Milayo, vha laya nga ndila ya u imba na nga u tou amba Tsumbo ya luimbo:*

Vha a vhingwa vha a fhela,
Vha a vhingwa vha fhela
Hu sale khomba dza ንዝዋዬ
Ee, aa hee huwee

Nga ulu luimbo mutei u vha a tshi khou vhudzwa uri nga uri o no vha khomba o swika kha tshiimo tsha u vhingwa. Luimbo ulu vha lu imba ndilani ya u fheletshedza mutei hayani.

*Hee huwee hoo ahaa, hee
Ndi na ɳowa ahee hoo,ahaa
Ya vhatuka huwee hoo ahaa*

Nga luimbo ulu vha vha vha tshi khou vhudza mutei uri o no lugela vhudzekani na vhatuka. Kha Vhavenda musi muthu a tshi ḥamba vha ri ndi ɳowa. Musi musadzi a na thumbu vha ri ɳowa yo fara. ɳowa heyi ndi u vha khomba. Zwino khomba i ṭodwa nga vhatuka.

U tevhelaho ndi wone mulayo u laiwaho dzikhomba vhushani. Vhakegulu vhoṭhe vha tendelana kha uyu mulayo. U tshi laiwa hu pfi:

*Ni a mpfa naa dzikhomba. (ndi maipfi a u thoma)
Tshankhukhu tshikhukhula khomba,thungamamu a i khukhulwi.
Mulayakhomba kana /Fhirani khomba. (u bvumela)
Munzeru munzerulakhomba, thungamamu a i nzerulwi.
Mulayakhomba (u bvumela).
Munna munamulakhomba, thungamamu a i namulwi.
Mulayakhomba.
Tshantsika tsho ntsika marundana anga, thungamamu a i tsikiwi.
Mulayakhomba.
Nndu heyi ndi mivhili ya vhathu.
Matanda o fhaṭaho ndi marambo a vhathu.
Mađi o sukaho mavu ndi malofha a vhathu.
Mavu o namaho ndi ɳama dza vhathu.
Thanda ndapfu ndi munna a no kona.
Thanda pfufhi ndi munna a sa koni.
Mulilo u tshi duga , ndi vhasidzana vha tshi ḥamba.
Mulilo wo dzima, ndi vhakegulu, vha si tsha ḥamba.*

Miora ndi vhunna ha vhanna.

Tshiuludza na tshivhaso ndi muñhannga na musidzana,

Vha ḥangana thumbu vha a sika.

Seli na seli ndi muñhannga na musidzana,

Vha ḥangana ndi thumbu.

Mafenya (2002:72) a tshi ḥalutshedza tshivhumbeo tsha nga ngomu kha uyu mulayo uru:

We have khukhula (cause to stuble), namula (tear off), serula (rip off), nthwa (bit) and pwasha (break), “This verbs brings a picture of the different types of penetrations a man can use in a women.

Ipfu *tshankhukhu* ndi tshiga tshine Mafenya (2002:72) a ri: “This is a symbol that represent man’s penis”. Haya maiti a ri fha tshifanyiso tsha zwine zwa nga itea musi hutshi nga vha na u dzhena ha vhudzimu ha munna kha ndila ya khomba. U namula na u nzerula zwi ri fha tshifanyiso tsha nyito i no vhavha, zwi sumbedza uri khomba i bviswa vhusidzana nga ndila i vhavhaho.

Nga hoyu mulayo khomba i khou dovha ya vhudzwa uri hu na phambano vhukati ha musidzana wa khomba na thungamamu. Khomba dzi ḥivhadzwa nga ha muvhili wadzo uri vho vhumbwa nga ḥama, marambo na malofha. Vha vhudzwa phambano ya vhathu ine ya ḥiswa nga u aluwa, vhakegulu na vhone dzikhomba. Vha dzula vho vha ḥalutshedza uri hu na munna a sa koni na o no kona. Hezwi zwothe vha vha vha khou vha vhudzela uri vha ḥivhe uri zwino vha dzikhomba hezwi zwothe zwi nga itea khavho.

3.4.1.2. *Tshikanda na ludodo*

U ya nga mukegulu Vho Luambo vha Ha Musekwa vha ri *domba* ḥi tshi ima ḥi rangelwa nga *tshikanda na ludodo*. Tshikanda tshi ḥwela nga masiari ḥi tshi kovhela ha vha na ludodo, ḥi tshi tsha nga matshelo a hone gumbu ḥi a pwashea (*domba* ḥa thoma). Tshikanda na ludodo zwi vha hone arali *domba* ḥi tshi ḥodou ima fhedzi.

(a) Tshikanda

Mukegulu Vho Luambo vho dovha vha ri tshikanda tshi fumbiwa ḋuvha j̄ithihi nga masiari. Tshi fumbiwa nga vhasidzana fhedzi. Tshikandani vha laya dzikhomba nga vhulungu vhutswu, vhutswuku na vhutshena ho rungelelwa kha tshikanda. Vhulungu vhutswuku vha ri ndi vhasidzana vha tshi ḥamba, vhutswu ndi vhakegulu vha si tsha vhona ḥwedzi, vhutshena ndi vhunna ha vhanna. Vha ḋivhadza dzikhomba zwine vhathu vha vha zwone.

(b) Ludodo

Vhakegulu vha ri musi tshikanda tsho ḥwela nga madekwana a hone hu vha ludodo, Kha ludodo vha tika vhasidzana vho pandalala muṇwe o dzenisa milenzhe vhukati ha ya muṇwe u swika ḋuvha j̄i tshi tsha. Nga u pandalala vha vha vha tshi khou gudisa vhasidzana uri vha si pate vhana musi vha tshi beba. U ya nga Stayt (1931:113) musi a tshi amba zwine zwa funzwa ludodoni u ri:

They are taught about the sign of pregnancy, the meaning of marriage and child-birth, and are warned that they are now nearly fully grown and soon have to give up playing at life and their u ḋavhula practices. Marriage is not a game but the precursor of child-birth, and, as such, must be properly understood, so that the resultant children will be strong and healthy.

Li tshi tsha vhasidzana vha a wedzwa henefho tshivhamboni gumbu ja vha lo pwashea. Zwine zwa amba u thoma ha domba.

3.4.1.3. Domba

Domba ndi ngoma yone khulwane ine Vhavenda vha i shumisa kha u lugisela vhana vhavho zwa vhutshilo ha muṭani. Mafenya (2002:75) u ri: “Is the final initiation school to be entered before marriage. It is considered as premarital initiation school”.

Stayt (1931:112) a tshi tikedza u ri:

The school is the general preparation of marriage, where boys and girls, who are usually separated are brought together, and,

by means of symbols and metaphors, are together taught to understand the true significance of marriage and childbirth.

Domba ndi ngoma ya vhabumakadzi ine ya tshinwa na nga vhanna, fhedzi kha vhanna lone a ji khombekhombe, nga uri arali vha sa tshina a vha itwi tshithu. Musidzana arali a sa tshina domba vha hawe vha a lifha, nahone arali a vhingwa a sa athu u tshina domba u a ya naho o no vha vhuhadzi, fhedzi avho vha vhuhadzi vha fanelu u bvisa *philamaraho* (tshelede ine ya bviswa uri musadzi a si tshine domba nga sheđo a vho tshina o kanyela ñwenda) na *tshițavhe* (tshelede ine ya bviswa uri musadzi a si tsha ḥtolwa uri o tshinywa sa izwi o no di vha musadzi).

Domba ji ima nga murahu ha miñwaha miraru kana miña ji tshi vha ji tshi kha di lela mirole. Li tshiniwa ñwaha wothe. Li tshi ima ji imiswa nga mukololo ha pfi vho lilela domba. Kha vhenevho vhakololo hu vhewa Nyamuthenga na mme a domba. Ha vha na Nyamungozwa na Vhonyamatei. Vha tshi tshina vha akha deu vhatthannga vha phanda vhasidzana vha murahu vho farana kha zwishasha, vha tshi tshina zwi nga ndi ḥarū i tshi kokovha. Millubi (2000:60) u ri “Domba is also associated with a python. When initiates dance...they imitates the movement of a python”.

Domba ji laya vhaswa zwa vhutshilo nga u angaredza zwihiwlane vhutshilo ha munna na musadzi vho malanaho. Vha vha laya nga u shumisa mañano kana ngoma dzo fhambanaho na nga milayo. Ngudo ino i do amba nga mañano.

(a) *Mañano a domba*

Hu na mañano o fhambanaho ane vhatei vha sumbedzwa dombani i ndila ya u vha laya uri muñani zwi tshimbilisa hani.

(i) *Ngoma Nyamuđanga*

Mukegulu Vho Nyatshisevhe vha Lwamondo vhone vha tshi ḥalutshedza ngoma *Nyamuđanga* vha ri vha dzhia tshitanda vha tshi ḥoma fhasi muliloni vha imbelela vha tshi ri *Nyamuđanga* *Jo otsha ñama zwino ji vho kundwa u afhula*. Vha tshi ralo vha vha vho gwadamisa vhatei nga magona vha tshi khou lingedza u hoha tshitanda tshine tsha khou thoma u swa nga milomo. Vhatei vha a edzisa u tshi fula nga muthihi fhedzi vha

kundelwa nga u pfa u swa nga mudugudugu. Zwenezwo vha vhudza vhatei uri musadzi arali a mađuvhani ha yi thovhoni na munna. Vha ri munna u a fa nga dzitshikha dza musadzi.

(ii) *Ngoma kholomo ya nduna*

Kha ṭano iļi mukalaha Vho Ambani vha ri vha vhumba kholomo ya nduna vha i sumbedza vhatei. Vha ri ndeme ya ngoma iyi ndi u sumbedza vhasidzana uri vha si nyadze tshiimo tsha munna naho tshi tshiṭuku, u a fana na vhañwe vhanna. U di kona u ita zwi no fana na zwa vhañwe. U di bebisva vhana vha sa nyadzei.

(iii) *Ngoma Sinngwele nn̄du ya saṭa*

Mukegulu Vho Mapikulela na mukalaha Vho Thari vho amba hezwi nga heli ṭano vha ri ndi Sinngwele nn̄du ya saṭa, bororo ḥa miñango miñā. Vha ri kha ṭano iļi vha li sumbedza nga kuđu kwa vumba ku re na miñango miñā, na vhathu vhararu vha vumba, kana vho tou vhađiwaho. Vhathu havha vho imela munna na musadzi wawe na mufarakano. Stayt (1931:120) a tshi tikedza u ri:

Nyamatei brings three wooden figures into the circle. They represent a man, his wife, and a young bachelor. Three women manipulate the figures and speak for them in...drama.

Ṭano iļi li sumbedzwa nga u tou tambiwa sa ḥitambwa. Hu sumbedzwa muñe wa muđi o bva, hu tshi sala hu tshi da muferakano. Muñe wa muđi liñwe ḫuvha a wanedza musadzi wawe a tshi khou ita vhudzekani na uļa muferakano. Nga ngoma Sinngwele vha vha vha khou gudisa vhatei uri vha si ite zwa vhuferakano. Kha vhatthannga vha khou laiwa uri arali wa wanala u tshi khou dzekana na mufumakadzi wa muñwe munna, u ḫo lifha mulandu uyo nga kholomo.

(iv) *Ngoma mbudzi na nngwe*

Kha ngoma mbudzi na nngwe mukalaha Vho Thari vha Fefe vha ri afha kha iļi ṭano hu gudiswa vhatei u ri arali vha ita vhudakwa, a vha nga vhi na tshithu, lupfumo lu ḫo liwa nga phukha dza ḫaka. Ṭano iļi vha li ṭana nga muthu wa vhukuma a tshi khou pepeleka, o kangwa a si tsha londa mbudzi dzawe dza fhedza dzo liwa nga nngwe.

(v) *Ngoma nyalilo*

Ngoma iyi yo ḥalutshedzwa nga Vho Mapikulela vha Ha Mulima na Vho Nyakhwali vha Dzimauli vha ri kha ḥano ili vha adza mukumba fhasi. Vha dzhia muḥannga wa mukololo o nangwaho, a eḍela kha uyo mukumba. Ha dzhiwa musidzana kanzhi wa tsiwana a iswa kha ula muḥannga naho a sa funi a tshi khou lila. Vha tibedza avho vhavhili nga nguvho. Ula muḥannga a ita vhudzekani na ula musidzana a tshi khou tzhemba. Vha dzhia mutuku kana halwa nga kudongo vha shela tsini navho. Ha pfi ndi vhunna ha mukene vha tshi bula dzina ja uyo muḥannga.

Uyo muḥannga a tshi fhedza vha a mu fhululedza. Maelana na halwa vhu no tevhulelwa tsini na avho vhavhili Milubi (2000:61), u ḥalutshedza uri: “In this instance white beer becomes a symbol not only of male dominance but a source of life as well”

Musidzana a vha ambi tshithu nga hae, vha sokou mu fha zwiñwe zwifhiwa zwine vha vha nazwo. Zwifhinga zwi tshi kho di shanduka vho vha vha si tsha ita zwa vhukuma, vha tshi vho sokou edzisa nyito ya vhudzekani kholekhole. Nga ḥano ili ja Nyalilo vha vha vha tshi khou funza vhatei uri zwino ni tshi bva afha dombani ni tshi ya u vhingwa ni khou ya u dzewa.

(vi) *Ngoma tharu*

Mukegulu Vho Nyakhwali vhone vha tshi ḥalutshedza ngoma iyi vha ri vha vhumba ḥnowa ya ḥharu vha i ola mitalo ya mivhala vhala, mutswuku, mutswu na mutshena. Muvhala mutshena vha ri ndi vhunna ha munna, mutswuku ndi musadzi a kha di beba ane a kha di vhona ḥwedzi, mutswu ndi vhakegulu vha si tsha vhona ḥwedzi. Zwenezwo munna ane a lala na musadzi o tshinyalelwaho na o bvisaho thumbu, a sa athu bva dzitshika kana u ḥanzwiwa u do fa kana a lwala. Nga hei ngoma vha vha khou funza dzikhomba nga ha khombo dzine dza nga vha hone kha zwa vhudzekani musi vho no vha mbinganoni.

3.4.1.5. Murundu

Murundu ndi ngoma ine ya fumbiwa nga vhanna. U ya nga Stayt (1931:125), a tshi amba nga murundu u ri: "Circumcision is not an indigenous Venda institution, although it is now firmly established in parts of the country". Hezwi zwo khwathiswa nga mukalaha Vho Thari vha Fefe vhe vha ḥalutshedza uri murundu a si ngoma ya mvelele ya Vhavenda, Vhavenda vho u pamba kha dziñwe tshakha. Ndi ngazwo vhanna vhanzhi vha Vhavenda kale vho fumba vhe vhahuluhulu, vhañwe vho tou kombetshedzwa. Mafenya (2002:53) u ri: "The murundu has a Sotho influence the Vhavenda has adopted this from their neighbours". Stayt (1931) a ri "Possibly the Balembo were responsible for the introduction of circumcision to all of the tribes of the Northern Transvaal". Naho zwo ralo murundu, Vhavenda vho u dzenisa tshothe kha mvelele yavho.

Murundu u fumbiwa nga vhatukana vha miñwaha ya rathi u ya n̄tha. Milubi (2000:57), u ri "Murundu is a traditional rite which initiates a young man to full malehood". Vhakalaha vha ri u rubisa ndi mushumo wa maine. Musi maine a tshi rubisa, Van Warmelo (1948:126), u ri "He begins on top and cut away the skin on both sides, slantwise, so as to leave it near the urethra".

Murunduni hu ambiwa nga maanda luambo lwa vhudzekani hu sa sedzwi murole wa vhabumbi vhane vha vhidzwa *madzinga*. Vho no fhedza u rubiswa Milubi (2000:58), u ri hu a pfi:

Ro ni vhađela pfumo.
nga heļi pfumo ni ḥo runga ḥulo.

Milubi (2000:58) u dovha a ri:

The image of pfumo (a spear) stands for a circumcised penis, and ḥulo animal stands for a girl or a woman...the spear as an image, stand for a newly found manhood that would be able to strike both young girls and women.

Pfumo ndi tshiga tsho imelaho vhudzimu ha munna ho rubiswaho vhune ha ḋo runga vhoṭhe musidzana na musadzi.

U ya nga muṭalutshedzi o fumbaho murundu u ri musi vhatukana vho ya u zwima vha tshi vhona vhasadzi kana vhasidzana vha a vhidzelela vha tshi ri nyankogo, vha tshi edzisa nyito ya vhudzekani nga dzikhundu. Hezwi ndi tsumbo ya uri murundu u gudisa vhatukana luambo na zwiito zwa vhudzekani vha tshee vhaṭukuṭuku. Vhana havha vha aluwa vha tshi ḋivha uri vhafumakadzi vho itelwa u dzewa, nahone ndi vhatu vhane vha vha fhasi ha vhanna.

3.4.2 Mitambo

Tshipiḍa tsho fhiraho tsho vha tshi tshi khou sumbedzisa u fumba sa hone hune ha lugisela vhaswa kha mbingano. Tsha vhuvhili tshi shumiswaho kha ndugiselo iyi ndi mitambo. Musi vhana vha tshe vhaṭuku, vha gudiswa u vhona phambano ya mbeu, na u konana zwi tshi tevhedza phambano iyi. Hezwi zwi itiwa kha mutambo une wa dovha hafhu wa vha mutshino. Mutambo uyu ndi tshifasi kana tshinzerere. Hezwi zwi vhonala nga nyimbo dza hone dzi fanaho na *Thi Ji funi Jiduna Ja u vhifha*. Mutambo muhulwane we Vhavenda vha vha vha tshi u shumisa kha u lugisela vhana vhavho mbingano ndi mahundwane.

3.4.2.1 Mahundwane

Tsha vhuvhili tshine Vhavenda vha tshi shumisa kha u lugisela vhana vhavho mbingano, ndi mutambo une wa pfi mahundwane. West na Morris (1976:89) vha tshi amba nga mahundwane vha ri: "It was regarded as a vital part of a child's education and preparation for adulthood and its responsibilities". Mukegulu Vho Nyakhwali vha Dzimauli vhe vha tamba mutambo uyu vha ri mahundwane ndi mutambo we wa vha u tshi tambiwa nga vhasidzana vha dzikhomba na vhaṭhannga. Vha tshi u tamba vha humbelia na vhana vhaṭuku vhane vha ḋo vha vhana vha heneffo miḍini. Mahundwane a itwa nga tshifhinga tsha mavhuyahaya hu tshi tou fhela u kaṇiwa nga Shundunthule. Vhabebi vho vha vha tshi tou tendela vhana vhavho u tamba mutambo hoyu.

Vha fhaṭa dzithumba vha dzula khadzo. Hu a vha na khotsi na mme na vhana vha heneho muđini. Hu dovha ha vha na musanda. Hezwi zwi khwaṭhisēdza nga West na Morris (1976:89) musi vha tshi ḥalutshedza mutambo uyu wa mahundwane vha tshi ri:

It was aminiature version of the real thing. Here the children would live in a complete enactment of village life: ground was clearedand huts built, chief and council were elected and men took wives, young children were borrowed to act as babies and the entire adult domestic routine was followed.

Vha ḥuwa na miroho na migayo vha ḥwa henengei ḥuvha ḥothe vha tshi khou tshila vha tshi edzisa matshilele a miđini ya vhukuma na mashumisele a zwiliwa. Stayt (1931:124) ene a tshi amba nga mahundwane u ri: "The economic and domestic training of both boys and girls is continued in the mahundwane". Li tshi kovhela vha ya mahayani. Mutambo hoyu u ya fhedza vhege tharu.

3.5 LUMALO

Vhakalaha na vhakegulu vho ḥalutshedza zwi tevhelaho nga ha lumalo.

Mukalaha Vho Thari vha Fefe vha tshi ḥalutshedza lumalo vha ri ndi thundu ine ya bviswa nga vha muṭa wa muṭhannga vha i ḥea vha muṭa wa ha musidzana musi vha miṭa mivhili wa muṭhannga na wa musidzana vho no tendelana u tshimbidzana sa makhulu na mukwasha. Avha vha muṭa wa muṭhannga vho no bvisa vhopfangannyi na luambiso. Nga hetshi tshifhinga vha vho vhidzana makhulu na mukwasha. Nga mvelele ya Vhavenda thundu ya u mala a i na uri musidzana wa hone ndi mungafhani, lumalo lu a bva namusi musidzana a tshee muṭukuṭuku kana a sa athu bebwa. Nga mulandu wa zwenezwo zwa uri vho vha vha tshi mala na tshikunwe. Lumalo lu tshimbidzwa na misho ine ya bviswa musidzana a sa athu vdingwa na musi o no di vha vhuhadzi.

Vho-Thari vhone vha ri lumalo ndi kholomo dza malo (8) kha vhasiwana, ngeno kha vhakololo dzi kholomo dza fumi (10). Mukalaha Vho Makelekesha vha ri:

Vhakololo vha a malwa na nga luñanga lwa ndou. Hezwo zwi wanala kha vhakololo fhedzi, nahone vha tshi khou malana nga

tshavho. Kha vha si na lupfumo kale vho vha vha tshi mala na nga mavhele na mbudzi.

Vho dovha vha sumbedza uri kalekale tshelede yo vha i sa tendelwi u mala ngayo, vha tshi ri a i mali i a fhisa muthu a nga si dzule vhuhadzi.

3.5.1 Hune ha wanala hone thundu ya u mala

Mukalaha Vho Ambani vhone vha sumbedza uri vhasadzi a vha maliwi nga ndila dzi no fana. Hu na musadzi wa dzekiso, ha vha na musadzi ane a malwa nga maanda au iwe muñe wa munna na musadzi wa tshiozwi.

3.5.1.1 *Dzekiso*

Mukalaha Vho Thari vha tshi ḥalutshedza musadzi wa dzekiso vha ri afha ndi hune khotsi a tou bvisa kholomo a malela ḥwana wawe musadzi. Kholomo dzenedzo hu pfi ndi dzekiso. Musadzi onoyo u vhidzwa u pfi ndi musadzi wa dzekiso. Musadzi wa dzekiso kanzhi u vha ene musadzi wa u thoma kha munna wawe. Kholomo hedzi khotsi u vha o dzi wana kha vhana kana dzikhaladzi dzi tshi maliwa. Zwenezwo muṭani arali ha bebwā ḥwana wa mutukana a tevhelwa nga musidzana vha a takala vhukuma vha ri vha ḥo malisana. Masakona (2000:21) u sumbedza uri musadzi wa dzekiso u na vhuimo havhuđi vhukuma muṭani. Musadzi hoyu u na vhupfiwa vhuhulwane vhukuma kha munna wawe nga uri kanzhi u vha a ene musadzi muhulwane.

3.5.1.2 *Thundu ya maanda*

Mukalaha Vho Thari vho ḥalutshedza uri nga mvelele ya Vhavenda arali muṭhannga a sa athu u mala musadzi a tshi tou ḥimalela nga kholomo dzawe dze a tou dzi shumela ene muñe, hu pfi o mala nga dza maanda. Musadzi o malwaho hu pfi ndi musadzi wa maanda. Huńwe zwi a itwa nga uri vhabebi vha tshi shaya, huńwe zwa itwa nga uri vhabebi vha sa takaleli kana vha sa funi musadzi onoyo. Vho no vha na wavho ane vha ri ndi wa dzekiso.

3.5.1.3 *Tshiozwi*

Mukalaha Vho Ambani vha ri mme arali a na lupfumo u a tendelwa u bvisa kholomo a malela ንwana wawe musadzi. Musadzi onoyo u vhidzwa u pfi ndi tshiozwi.

3.5.2 *Vhakwasha vha fhedza lini u mala*

Mukegulu Vho Nyakhwali vho ታlalutshedza hezwi malugana na u fhedza u mala. Vha ri kha u mala a si khombekhombe uri muthu u fanela u bvisa kholomo dzoጀhe dzo tiwaho nga vhakwasha a fhedza a konou vdinga nga uri vhaጀwe vha vha si na kholomo nnzhi. Zwa u sa swika ha kholomo a zwi kundisi muthu u vdinga. Vhakwasha vha a bvisa dzenedzo kholomo dzine vha vha nadzo, fhedzi hu fanela u sala vhuጀanzi u itela matshelo hu tshi vhiliwa dzo salaho. Muhumbulo uyu wo tikedzwa nga West na Morris (1976:90) vha tshi ri:

Payment was normally made over a period of some time and
are cord was kept either by tying knots in a string or by making
notches on a verandah post.

Mukalaha Vho Ambani vha Ha Kutama vhone vha ri Vhavenda vha vhofha mapfundo kha luzwa u sumbedza uri ho bviswa kholomo nngana. Luzwa ulwo Iwa tou vhoxwa kha muthambi. Vho ri hu a shumiswa na thonga, ha tou ንeniwa hu tshi sumbedzwa kholomo dzo bviswaho.

3.5.3 *Misho*

Vhakalaha na vhakegulu vho ታlalutshedza misho iyi. Mukegulu Vho Nyakhwali vha Dzimauli vha ri kha thundu ine ya bviswa muthu a tshi malwa a hu bviswi lumalo fhedzi, hu fanela u bva na zwiyanጀuni zwa Vhomakhulu. Kha lushaka Iwa Vhavenda arali vhakwasha vha sa bvisa misho zwi a kondጀa uri vha vdinge musidzana. Hu na misho i no bviswa musi musidzana a sa athu vdingwa na miጀwe i no bva o no ደi vdingwa.

3.5.3.1 *Luambiso*

Mukegulu Vho Mapikulela vhone vha ri musho uyu u bviswa vhakwasha vha tshi tou tendelwa u dzhena nga vhomakhulu. Kha luambiso hu bviswa mbudzi mbili ya makhulutshinna na makhulutshisadzi, nga uri vhothe vha a wana luambiso. Arali mme a musidzana vha si tsha tshila lu fhiwa malume.

3.5.3.2 *Vhopfangannyi*

Vho Mapikulela vha tshi isa phanđa vha ri vhopfangannyi ndi musho une wa bviswa ho no bviswa luambiso, huńwe u nga di bviswa na lwone luambiso. Wone ndi mbudzi kana nngu. U vha u tshi amba uri vho pfa nga nnyi uri fhano ri na musidzana.

3.5.3.3 *Khandamiṭa*

Vhaaluwa vha ri khandamiṭa ndi musho une wa bviswa u itela uri mukwasha a kone u kanda muṭa wa vhomakhulu, yeneyo ndi mbudzi.

3.5.3.4 *Dzhasi ja makhulu*

Mukalaha Vho Makelekesha vha ri dzhasi ndi ja makhulu tshinna, vhane vha vha khotsi a musidzana. Musho uyu u bviselwa mbudzi kana bonndo kana nga heneffo he vhomakhulu vha ḥoda.

3.5.3.5 *Nguvho ya makhulu*

Musho uyu u fhiwa makhulutshisadzi na wone ndi bonndo kana mbudzi.

3.5.3.6 *Masintshavhe*

Masintshavhe ndi tshelede i no bviswa uri makhulu vha si tsha shavha mukwasha. Musho uyu u bviswa musidzana a sa athu vhindwa na wone u bviselwa mbudzi.

3.5.3.7 *Khumbelatshiashi*

Mukegulu Vho Nyatshisevhe vha ri tshiashi zwi amba khavho. Musho uyu ndi wa u humbelu u vhinga musidzana uri a vho ḋo kela vho vhakwasha mađi. Musho uyu ndi mbudzi.

3.5.3.8 *Thomolamusi*

Mukegulu Vho Luambo vha Ha Musekwa vha ri musho uyu na wone u bviswa vhakwasha vha tshi vho ḥoda u vhinga. Ndi wa u ri uyu musidzana o vha a tshi sindela vhabebi vhawe zwino u vho ya u sindela vha vhuhadzi.

3.5.3.9 *Tsindelamavu*

Milubi (2004:128) a tshi ḥalutshedza tsindelamavu u ri ndi: “Mbudzi (nngu) i no bviswa nga mukwasha a tshi bvisela Vhomakhulu musi a tshi vhinga”.

3.5.3.10 *Tsalathovhoni*

Mukegulu Vho Mapikulela vha Ha Mulima na Vho Nyakhwali vha Dzimauli vha ri musho uyu u bviswa ḫuvha ḫine vhakwasha vha vhinga. Vha tshi ḫuwa vha sia bonndo fhasi ha thovho.

3.5.3.11 *Tshipfumelo*

Tshipfumelo ndi musho une wa bviswa musidzana o no vhingwa. Vhakwasha vha vha vha tshi khou pfumelwa uri ro dzhia ḫwana wavho ra mu ita musadzi. Musho uyu ndi kholomo.

3.5.4 *Misho ya kholomo*

Hu na misho ine ya vha i ya kholomo dza lumalo, yeneyo ndi ḫingamelo, thuba na lufhangha. Misho iyi yo ḥalutshedzwa nga vhakalahna vhakegulu.

3.5.4.1 *Dingamelo*

Uyu ndi musho une wa bviswa uri vhomakhulu vha ye dangani u vhona kholomo dza lumalo. Musho uyu wa sa bviswa Vhomakhulu a vha yi dangani u vhona kholomo. Musho uyu ndi mbudzi.

3.5.4.2 *Thuba*

Thuba ndi ya u khada kholomo, arali musho uyu wa sa bva vhakwasha vha tou khada kholomo vha isa vhone vhañe ha Vhomakhulu. Musho uyu ndi mbudzi.

3.5.4.3 *Lufhangá*

Hoyu musho ndi wa u amba uri kholomo khedzo dzo no vha dzavho tshoñthe, arali dza fa vha vie. Musho uyu wa sa bva kholomo ya fa mukwasha u fanela u ya u via nahone u dovha a bvisa iñwe kholomo. Lufhangá holu ndi lwa u via kholomo.

3.6 U VHINGA NA U VHINGWA

Mukegulu Vho Luambo vha Ha Musekwa vha ri hu na zwiila zwinzhi zwa musi muñhannga a tshi vhinga kha lushaka lwa Vhavenda. Vha ri a hu vhingiwi nga ñwedzi wa Thangule ndi ñwedzi u re na mashudumavhi hu tendiwa uri mbingano yeneyo i nga si tshimbile zwavhuñdi. Musidzana a tshi vhingiwa u fanela u thoma a vhona ñwedzi. Hu tshi vhingiwa hu thomiwa nga u sela.

3.6.1. U sela

Musidzana a tshi vhingwa vhakwasha vha ruma muthu wa u sela. Muthu uyu a tshi swika hu ñdo vhidzwa Vhonendila na onoyo muthu we a tanganedza thundu ya lumalo. Vhone vha tshi swika ha Vhomakhulu vha ri “ro ruñwa uri ri ñde u dzhia mme ashu”. Arali Vhakwasha who no bvisa misho yoñthe vha ñdo ri riñe a ri na nyambo. Vha ñdo vhudza ene muñe wazwo uri a ñilugise. Zwo no ralo vha ñdo pfana ñuvha la u tuwa. Musidzana nga tshenetsho tshifhinga u thoma u ñilugisa, a ñinangela na pheletshedzi.

Vhakwasha vha fhedza mađuvha vhe heneho muđani wa Vhomakhulu vha tshi dzula nga ngomu nduni vha tshi khou lindela musidzana wavho a tshi dilugisela u tuwa. Vhakwasha vhone vha dzula tshifhinga tshi no lingana vhege afho muđani wa Vhomakhulu. Duvha line vha tuwa vha bva mađautsha vhathu vha tshee vho edela. Vha tuwa na musidzana na pheletshedzi vha songo tsha onesa nahone vha sia vothi lo vulea, vho vhea bonndo fhasi ha thovho.

Vha tshimbila nga u ñenya, vha ima vha a rengwa. Vha ñenya u swika vha tshi ya u dzhena nga khoro. Vha enda vha tshi rengwa nga mađari na matombo, vha zwi fara nga zwanda, Vha tshi swika zwi do rengululwa nga tshelede, vhukunda, kana nga dzihaka.

Vha tshi swika u la we a vhuya navho u vha sia nnđa ha muđi ene a dzhena a vhudza vhahulwane a ri ro vhuya. Zwenezwo hu bva muthu muhulwane a re hone a vha sumbedza hune vha do twa hone u swika duvha li tshi kovhela, hune ha vha nnđa ha muđi. Vhothe nga itshi tshifhinga vha vha vho khurumela vha sa vhonali zwifhađuwo. Li tshi kovhela vha a dzeniswa hayani. Nga itshi tshifhinga vha vha vha tshi vho tou ñenya tshothe. Vha rengwa u swika vha tshi dzhena nduni.

3.6.2. U pfunda

Mukegulu Vho Nyatshisevhe vha Lwamondo vho talutshedza uri vhaselwa vha tshi swika muđini vha dzeniswa nduni vha pfunda mađuvha mararu. Nga duvha ja vhuña vha a bvisiwa vha phulwa zwiundu. Vha bviswa nga mathabama ho sindiwa na luhundi lwa tanganyisa na mapfura a kholomo vha qodza muselwa muñe wa vhuhadzi. Pheletshedzi na dzone dza di tou pfi swaswaswa. Kha khundu vha kanyela miñwenda, ene muñe a kanyela a dovha a khurumela thoho. Nga madekwana vha ya u ka mađi. Muselwa u fhedza vhege o khurumela a tshi shuma o di ralo u khurumela, nga murahu ha vhege vha a mu renga a khurumula.

Vhaselwa vha vuwa vha tshi tambedza vhathu vhothe nga mađi a u fhisna na vha midi ya tsini. Musi vha tshi tambedza vhathu, vha a loshelela vha rengwa nga tshelede kana vhukunda na dzihaka. Vha fhiwa mavhele nga muthatha wothe kana saga, vha tohola

vha dovha vha a sinda. Duvha line vha sinda vha thavhelwa mbudzi. Vho no sinda lwa vhuvhili vha a onesa vha a tuwa.

Musi vha tshi tuwa vha fheletshedza nga mukwasha ene u swika a edela ha Vhomakhulu na vha la vhasidzana vha dzipheletshedzi. Vhasidzana vha balangana vha heneffo ha Vhomakhulu na ene mukwasha a huma.

3.7 MUFARO WA MUSIDZANA

Mukegulu Vho Mapikulela vha ri musidzana a tshi vhingwa u tuwa na mufaro. Nga ngomu ha wonoyo mufaro hu vha ho longelwa tshitemba. Tshitemba hetsho tshi vha tshi tsha u talutshedza tshiimo tsha musidzana. Musidzana a tshi swika vhuhadzi u nekedza uyo mufaro vhahulwane. Vha tshi lavhelesa vha tshi vhona tshitemba tshi songo phulwa, vha mbo di zwi divha uri muselwa wavho ha ngo silinga kana ha athu tshinywa.

Zwenezwo vha a litsha pheletshedzi dza tuwa. Vha tshi sala vha dzhia u la musidzana vha ya nae guđani kana matalani vha mu ťola u vhona uri vhuđanzi ha tshitemba ndi hone naa? Arali o naka vha do lidza mifhululu ya u tou nininela vha bvisa marengwa. Vha wana o silinga a vha lidzi mifhululu, u a pfelwa mare a godiwa na marengwa a si fhiwe.

3.8 MUSELWA U FHIWA MUTHU

Vho Mushaađhama vha Tshandama vha ri pheletshedzi dzo no tuwa, muselwa a tshi sala u fhiwa mme. Mme uyu ndi ene ane muselwa a do resha khae mađanzu. Musi a tshi ţamba u vhudza onoyu mme awe, musi o fhedza u ţamba u di vhudza ene na musi o pfukwa. Mme uyu a nga vha muhadzinga wa mazwale kana mufumakadzi wa khotsimuhulu.

3.9 U SHULULA HEDZHI

Muselwa o no dzulanyana afho muṭani vha vhuhadzi vha a mu ruma hayani na ḥwana vha ri kha thome u ya hayani a dzule vhege mbili kana tharu vha tshi khou mu laya. A tshi vhuya u vhuya na mifaro ya vhukhopfu na dzindu kana tshenetsho tshine vha vha natsho. U humiswa nga ḥendila. U ḥuwa honoho hu pfi u khou u ya u shulula hedzhi.

3.10 U ḤANGANYA MUSELWA NA MUNNA WAWE

Mukegulu Vho Nyakhwali vha Dzimauli vho ḥanziela hezwi, vha ri kha Vhavenda, muselwa o dzhena muṭani u fanela u Ḥanganya na munna wawe. U Ḥanganya havha vhavhili hu vha hu tshi itelwa uri malofha a si shavhane a ḥivhane. U Ḥanganya ndi mushumo wa maine. Mukegulu Vho-Luambo vhane vha vha Vhomaine vha tshi ḥalutshedza vha ri:

Munna na musadzi vha tshi Ḥanganyiwa, maine u vha tshea ḥola mbilimbili kha zwinena, a dzhia malofha avho a a Ḥanganya a dovha a Ḥanganya na mishonga yawe, a ḥodza henehala kha ḥola. U fhedza afho a vha ḥea zwidongo zwa u ḥambulutshela khazwo, a dzhia iļa miṭambuluwo a i Ḥanganya a dovha a i Ḥanganya na mishonga yawea vha nwisa.

Arali muselwa a vhona ḥwedzi nahone vho no Ḥanganya vha a mu ḥekedza munna wawe, vha ri mmane waṇu asuyo. Muselwa arali a sa athu vhona ḥwedzi namusi o no Ḥananya na munna ha iswi nduni, vha lindela a thoma a ḥamba e henehfo muṭani.

3.11 U PFUKWA

Mukegulu Vho Mushaaṭhama vha Tshandama vha ri nga Tshivenda arali muselwa a pfukwa, u vhudza vhenevho mme awe vhe a vha fhiwa, vhone vha swikisa mafhungo kha vhahulwane na munna wawe. Vha vhuhadzi vha a ruma ḥendila u ya u vhudza vhabebi vhawe. Avho vha vhuhadzi vha a mu itela ludede nga muḍali a vhofha khundu nga lwo, a dovha a lu bvula lwa longwa mufaroni.

3.11.1 Zwiilaila zwa musi musadzi o pfukwa

Mufumakadzi o pfukwa nga Tshivenda u a iliswa zwiñwe zwa zwithu sa:

- (a) Ha li makumba vha tenda uri u do beba ñwana a si na mavhudzi.
- (b) Ha shumi dzunde.
- (c) Ha kothi kana u losha vhathu.
- (d) Ha onesi muthu a tshi ñuwa hu pfi u do huma ndila.

3.12 U VHOFHELWA

Mukegulu Vho Mapikulela vho ḥalutshedza hezwi nga ha u vhofhela vha ri musi hu tshi yo ḫivhadzwa vhabebi vha muselwa zwa uri o pfukwa, vha ñuwa nae. Vha fanela u swika hu nga madekwana, ene a sa athu vhona vhabebi vhawe u thoma a vhofhelela. A tshi vhofhela u dzhia luļa ludede a ima vhukati ha mme na khotsi o sedza phanda a monisa ulwo ludede kha khundu dza mme a vhofha a lu ḥukhula. A dovha a monisa kha khundu dza khotsi awe na vhone a vha vhofha nga Iwonolwo ludede luthihi a fhedza a lu ḥukhula, mme vha sala na tshipida tshavho khotsi na tshavho. Zwenezwo vha ri zwi itelwa uri vhabebi vha musidzana vha si lwale khundu.

3.13 U ÑUWA TSHIHULU

Mukegulu Vho Mushaathama vha Tshandama vha ri muselwa musi o ḫihwala u a pfi a ñuwe tshihulu. A tshi ñuwa tshihulu u ya hayani ha vhabebi vhawe hune a do vhofholowa e henengei. Vha ri u ñuwa nga ñwedzi wa vhuñanu na vhuthihi. A tshi ñuwa ha onesi muthu u sokou ḫitutshela. Zwenezwi zwi vha zwi tshi itelwa uri vhabebi vhawe vha mu funze milayo ya musi muthu o ḫihwala na u mu laya uri a kondelele u beba.

3.14 HU SI NA MBEBO

Mukegulu Vho Nyakhwali vha Dzimauli na mukegulu Vho Luambo vha Ha Musekwa vha ri arali musadzi o vhingwa muđini a fhedza minwedzi miraru o no dzeniswa nduni ñowa i sa fari munna wawe na mazwale wawe vha a thoma u mu lafhisa. Arali ha nga fhela ñwaha ñowa yawe i tshi khou di konda, ndi hone hune vha fhulufhuwa uri musadzi

uyu nangoho ha bebi. Kha u shaea ha vhana vhakegulu havha vho amba vha tshi tikedzana zwa uri mbebo i a kunda nge muthu a vha o tou tshivhiwa. Vha ri hezwo a zwi ambiwi nga muthu zwawe zwi vha zwe wanala nga ḥanga yeneyo ye vha tshimbila yone.

Huňwe u sa beba ha musadzi zwi vha zwi tshi itiswa nga uri munna wa hone e ngoňwa. Vhongoňwa ha munna vho sumbedza uri vha a vhu vhona zwi sa athu u ya fhi, vha a vhudzisa wa musadzi uri zwi khou itisa hani afho nduni, Vhahulwane vha a mu fha labi uri wa munna a bvisele vhunna khaļo vha ḫo kona u vhona uri vhunna hawe ndi ha mbebo na kana a vhu na mbebo. Arali labi īlo įa vhuya įi na zwithu zwi tshena vha a kona u ḫivha uri hu na mbebo. Vho dovha vha ri na malwadze ane a nga sa gokhonya, na lukuse na one a a ita uri hu si vhe na vhana.

3.15 HUNE MUSELWA A DZUDZWA HONE

Musadzi musi o vhingwa afho muļani u dzula na mazwale wawe vha tshi mu funzedza milayo ya heneffo muđini u swika a tshi vha na ḥwana. Arali a na khotsimunene, khotsimunene a tshi vhingga ene u a fhiwa tshiļtanga tshawe, na ndima yawe ine a ḫo lima.

3.16 MUNNA ARALI A NGA LOVHA A SONGO MALA

Vhakalaha vha ḫalutshedza hezwi vha ri vha dzhia dzembe įa mufakwa (ndi dzembe įine įa pałekana na įiňwe) vha įi ḫoma kha thanda vha įi khokhomedza mafhandeni a ndila. Vha ri musadzi waļu khoyo. Zwi itwa nga Vhomaine.

3.17 U KHWAȚHISA VHUSHAKA

Vhushaka ha u malelana nga Tshivenda vhu a khwaṭhisiva. Vho Mushaaṭhama vha Tshandama vha ri Vhavenda vha shumisa mirula kha u fhaļa vhushaka ha makhulu na mukwasha, u ḫivhana khathihi na u ḫimvumvusa. Vha ri hu na murula wa u vhona miļa, murula wa tshiselo na murula wa tsetshelo. Vho ḫalutshedza u ri:

Murula ndi musi hu tshi hwalwa mahalwa na zwiliwa zwa iselwa
Vhakwasha nga Vhomakhulu, zwi iswa nga vhathe vha vhanzhi

vho tou rambana. Zwi zwa zwiliwa sa tshidzimba vha bika henengei vhone vhañe Vhomakhulu kana Vhakwasha vha vha bikela.

3.17.1 Murula wa u vhona miṭa

Mukegulu Vho Nyakhwali vha Dzimauli vha tshi ḥalutshedza uyu murula vha ri musidzana musi a sa athu u vdingwa u a pfi u khou ya u sumbedzwa miṭa. Hu ya vhahulwane na vhañuku. Vha ṭuwa na vhasidzana na ene muñe wa vhuhadzi. Vha ṭwa henengei, ḥi tshi kovhela vhahulwane vha a vhuya, vhasidzana vha sala. Vha sala vha tshi thusa kha mishumo ya muñani sa tsumbo u ḥohola, u kuvha na u bika khathihi na u reda dzikhuni. Vha ṭuwa ho fhela vhege kana vha ḫi vha fareledza zwo bva henengyeo muñani.

3.17.2 Murula wa tshiselō

Mukegulu Vho Nyatshisevhe vha Lwamondo vhone vha ḥalutshedza murula wa tshiselō vha ri hoyu ndi murula une wa itiwa musi muselwa o no beba o no vha na ḥwana. Henefho ndi hune vha lugisa mifaro. Vha ḥomba mahalwa vha ita magokoko o no swika mañanu na mavhili u ya kha a fumi. Vha ita mifaro ya nduhi, phonḍa na mifaro mivhili ya vhukhopfu. Vha tshi swika hanengei ha Vhakwasha vhone vhañe Vhomakhulu vha bika tshidzimba, Vhakwasha vha vha ḥavhela mbudzi. ḥi tshi kovhela vha ya ṭuwa.

3.17.3 Murula wa tsetshelo

Vho Nyatshisevhe vha Lwamondo vhone vha ḥalutshedza u ri murula wa tsetshelo ndi murula une wa itiwa musi muselwa o no beba o no vha na ḥwana. Henefho ndi hune vha lugisa mufaro. Vha ḥomba mahalwa vha ita magokoko ono swika mañanu na mavhili u ya kha a fumi. Vha ita mifaro ya nduhi, phonḍa na mifaro mivhili ya vhukhopfu. Vha tshi swika hanengei ha Vhakwasha vhone vhañe Vhomakhulu vha bika tshidzimba, Vhakwasha vha vha ḥavhela mbudzi. ḥi tshi kovhela vha ya ṭuwa.

3.18 KUTANDULELE KWA THAIDZO

Mukegulu Vho Mushaathama vha Tshandama vhone vha ri arali ha vha na thaidzo vhukati ha avha vhavhili, muselwa u vhudza mme, mme vha vhudza mazwale wawe, Vhomazwale vha vhudza makhadzi. Vha kona u dzula mafhungo a dzudzanyiwa. Hone thaidzo khulwane ya musi musadzi o vhingwa kha Vhavenda ndi ya musi musadzi uyo a sa khou wana mbebo kana a tshi vho humbulelwa vhuloi. Arali mafhungo a hone a tshi khou tou dina vhukuma sa a u pomokana vhuloi vha a vhidza na vha hawe zwa dzudzanyiwa. Vha dovha vha tenda na kha u ya mugomeni u vhonisa na vha hawe uyo musadzi. Arali a vhuya o farwa nga thangu u a humiselwa ha vha hawe. Vhuhadzi ha vha ho fhela.

3.19 MANWELEDZO

Ndimana iyi yo bvisela khagala kutshimbidzele kwa mbingano ya mvelele ya Vhavenda. Yo kona u sumbedza zwine mbingano iyi ya vha zwone, kuambisele na lumalo, Zwo kona u vha khagala uri Vhavenda vha na ndavha na vhumatshelo ha vhana vhavho nga u vha lugisela mbingano, mafhatele a vhushaka ha Vhomakhulu na Vhakwasha vhavho hune vha shumisa mirula, khathihi na kufarele kwa muselwa. Mafhungo haya o toduluswa u bva kha vhaaluwa, vhane vha vha vhakegulu na vhakalaha.

NDIMA YA VHUNA

KHAEDU DZO LIVHANAHO MBINGANO YA VHAVENDA NAMUSI

4.1 MARANGAPHANDA

Ndima iyi ya vhuna yo disendeka kha u sengulusa khaedu dzo livhanaho na mbingano ya Vhavenda ho sedzwa vhuimo ha vhabebi kha mbingano dza vhana vhavho ano mađuvha. Zwiitisi zwa uri ndi nga mini vhaswa vha tshi vho tou diđodela vhafunwa vhavho vhone vhañe, zwivhangi zwa u sa vha mbinganoni ha vhafumakadzi khathihi na u sengulusa zwa uri ndi ngani vhanna vha si tsha mala vhafumakadzi vhanzhi.

Mafhundo a do senguluswa u bva kha zwigwada zwo fhambanaho: vhaaluwa, vhanna na vhafumakadzi vho malwaho na vha songo malwaho vha re na vhana, vhafunzi, na vhashumelavhapo.

4.2 VHUIMO HA VHABEBI ANO MADUVHA

Ri tshi amba nga ha vhuimo ha vhabebi kha mbingano dza vhana vhavho ri vha ro sedza kha thikhedzo kana pfariso ine vhabebi vha fanela u ita kha vhana vhavho, zwenezwi vha tshi khou aluwa u bva vha vhañuku u swika vha tshi vha vhanna kana vhafumakadzi. Vhabebi vha khou kona na u fhañ vhana uri vha kone u vha na ndivho ya zwa muña khathihi na vhudifhinduleli musi vho no vha vhahulwane, Vhabebi vha khou funza naa vhana vha dzikhomba na vhañhannga uri ndi lini hune vha fanela u thoma u ḥoda zwa muña na uri muñani zwithu zwi tou tshimbilisa hani.

Sa zwe zwa vhonala kha ndimana ya vhuraru uri Vhavenda nga mvelele yavho vha dzula vho dilugisela mushumo wa u malwa na u mala ha vhana vhavho. Fhedzi vhathu vha murafho wa musalauno vha vhonala vho no laña thaula, a vha tsha diđzhenisa kha zwa nzudzanyo dza vhumatshelo ha vhana vhavho siani ja mbingano. Mbudziso ndi ya uri ndi nga mini vhathu vha tshi vho litshedzela zwa u funza vhana vhavho nga ndila ye vha vha vha tshi i shumisa ya u fumbisa. Zwe zwa wanala nga muđisisi kha vhanna na vhafumakadzi ndi zwa uri vhathu vho no laña fulufhelo kha dzingoma, vha sumbedza uri ngoma dzi fumbisa vhaswa zwiulwane dzikhomba nga ndila ya u vha tambudza, u

vha tsikeledza khathihi na u nyadza zwine vha vha zwone. Kha ngoma ya vhusha mutei u tshiniswa lunya, mutshino u no vhavha vhukuma hu u tou itela u mu tambudza fhedzi, u a ɖodzwa matoko na u kamiswa maɖini a rotholaho. Ramurunzi (2002:52) a tshi tikedza zwa u tambudzwa uhu u ri: “In the initiation schools...the assertion is that there is too much brutality” Ndivho khulwane ya ngoma dza vhafumakadzi hu vha hu u itela u fusha ʈhodea dza vhanna, sa tsumbo kha u kwevha sa zwe zwa vhonala kha zwipiða zwo fhiraho hu vha hu u itela u takadza munna na zwiñwe zwe zwa bulwa kha ngudo dzenedzo.

Kha ʈano nyalilo ḥa domba vhafumakadzi vha sumbedza uri mufumakadzi u sumbedza u nyadziwa vhukuma nga uri u dzhiwa a sa funi, ha itwa zwa vhudzekani phanda ha vhathu a tshi tzhemba nga u pfiswa vhułtungu. Zwa vhudzekani zwi tshi thela a hu tsha ambiwa tshithu nga musidzana uyo, vha fhululedza wa mułhannga. Milubi (2000:61) a tshi amba nga uhu u fhululedzwa ha mułhannga u ri: “Manhood and malehood are given much higher regard unlike to womemhood and femalehood...it is a boy who is given an applause for his manliness and not a girl for her womanliness”. Mafenya ene a tshi amba nga ʈano heli ḥa nyalilo u ri: “This ngoma nyalilo is a sign of sexual abuse”. Hezwi zwi sumbedza u nyadziwa ha vhafumakadzi nga kha dzingoma. Kha ʈano nyamułdanga mufumakadzi a tshi ʈamba zwi dzhiwa dzi dzitshika. Hezwi ndi zwone zwine vhafumakadzi vha sumbedza uri zwi ita uri vha si tsha takalela vhana vhavho vha tshi funzwa nga ndila ya dzingoma kana u fumba.

4.2.1 Zwine vhabebi vha humbula uri ndi zwone zwine zwa khou thusa kha u funza vhaswa vha dzikhomba na vhałhannga ano mađuvha

Vhołhe vhanna na vhafumakadzi khathihi na vhaaluwa sa vhone vhabebi vha humbula uri tshikolo, kereke, radio na thelevishini ndi zwone zwine zwa khou thusa kha u gudisa vhana ndivho ya kualutshele, ya zwa mułani khathihi na pfunzo dza zwa vhudzekani.

4.2.1.1 *Tshikolo.*

Vhunzhi ha vhabebi ano mađuvha vha ʈutuwedza vhana u dzhena tshikolo u fhira zwa mbingano. Nahone ho no tou vha na murero kha Vhavenda wa u ri' munna wa u thoma

ndi bugu kana tshikolo'. Vhabebi vha dovha vha fulufhela uri tshikoloni vhaswa vha gudiswa zwithu zwe^{the} zwa vhutshilo hu tshi katelwa na zwa mbingano, uri vha ḥodisa hani mufarisi, zwa vhudzekani na vhutshilo ha muṭani. Chael (2002:19) a tshi tikedza muhumbulo uyu u ri:

In the modern world most parents want their daughters to be educated. A good education is seen as the best route to success in life, and parents in almost every country now want their daughters to gain the benefit of education in the form of earning a high income. In many places they also want their daughters to be educated in order for them to marry more educated and upwardly mobile young men.

Mufumakadzi A wa Tshikuwi na munna A wa Maṇame vha tikedza muhumbulo uyu musi vha tshi sumbedza zwa uri vha funa vhana vhavho vha tshi malana na vhathu vho funzeaho, zwiⁿwe zwinzhi zwa uri u bva kha muṭa ufhio ndi wa lushakade a vha tshee na ndavha nazwo, a zwi tsha shuma.

4.2.1.2 *Kereke*

Vhunzhi ha vhabebi vha sumbedza vha khou fhulufhela kereke uri na yone ndi yone ine ya khou laya vhana zwa mbingano sa izwi ano mađuvha vhana vhanzhi vha tshi vho maliwa kana u itelwa minyanya ya mbingano kerekene. Mufunzi A wa kereke ya Reformed a tshi amba u ri thaidzo ya kuhumbulele hoku ndi ya uri a si vhana vho^{the} vha dzenahao kereke. Hone kereke na yone i na thaidzo ya u funa vhabebi vha tshi dzhenelala kha u fhaṭa vhutshilo ha vhana vhavho siani ḥa mbingano. Vho sumbedza uri vhabebi ndi phuphu dza thikho kha mbingano dza vhana vhavho. Vhafunzi vho^{the} vho tendelana uri dzikereke a dici khou tou kona tsho^{the} u swikelela kha mushumo wa u funza vhaswa sa zwine zwa khou lavhelelwa kana zwine vhabebi vha humbulisa zwone. Vho^{the} vhafunzi vha dzikereke vha tenda uri vhabebi na kereke vha fanela u ita mutingati kha mushumo uyu wa u funza vhaswa.

4.2.1.3 *Thelevishini na radio*

Vhanna na vhafumakadzi vhane vha vha vhabebi vha dovha vha fulufhela uri radio na televishini nga kha zwiⁿori zwine dza sumbedza kana u vha nazwo zwi khou thusa uri

vhaswa vha ɖivhe uri vhutshilo vhu tshimbilisa hani mbinganoni. Strinati (1995:206) kha Theory ya Postmodernism Culture and Society he a ʈalutshedza postmodernism theory sa “an attempt to understand a media saturated society”. O lingedza u ʈalutshedza ndila ine thelevishini na radio zwa khou kwama kana zwa vha na ʈhuthuwedzo kha vhutshilo ha vhathu Strinati (1995:206) u ri:

The media held up a mirror to, and thereby reflected in a fairly accurate manner, a wider social reality. The radical rejoinder to this insisted that this mirror distorted rather than reflected reality.

Zwine ‘theory’ iyi ya khou lingedza u zwi bvisela khagala ndi zwa uri thelevishini na radio a zwi koni u tou funza vhathu nga ndila yone, zwinzhi zwine zwa sumbedzwa a zwi tou kona u imelela mvelele ya vhathu zwavhudzi tshoʈhe. Ndi zwine ra tendelana na Strinati (1995:206) a tshi ri: “There is a reality outside the surface simulation of the media, which can be distorted”.

4.2.2 Mvelele dza u sa dzhenelela ha vhabebi kha mbingano dza vhana vhavho.

Vhafumakadzi na vhanna khathihi na vhafunzi vha dzikereke vho tendelana uri nga mulandu wa u sa dzhenelela ha vhabebi ho no anda ʈhalano na mabulayo nga uri vhabebi a vha khou tika miṭa ya vhana vhavho nga u vha ɳea nyeletshedzo musi vha tshi ʈangana na thaidzo.

4.3 U ɖITODELA VHAFUNWA HA VHASWA.

Ri tshi amba nga ha u ɖitodela vhafunwa ha vhaswa, ri vha ro sedza uri vhaswa vha khou thoma hani miṭa yavho, vha khou wanisa hani vhafarisi vhavho. U ɖitodela ha vhaswa vhafunwa zwi kwamana vhukuma na u dzhenelela ha vhabebi kha mbingano dza vhana vhavho. Vhaswa ano maɖuvha vha khou tou ɖitodela kana u ɖifunela vhafunwa vhavho vhone vhaɳe. Goode(1967:176) u ʈalutshedza mbofholowo hei o tou angaredza ɻoʈhe ɻa Afrika Tshipembe a ri:

Freedom of choice and the independence of young generation are changes of fundamental importance that a full explanation of them would require an extensive analysis of each society.

4.3.1 Zwiitisi zwa u dītōdela vhafunwa

Vhanna na vhafumakadzi vho vhudziswa zwiitisi zwa u dītōdela vhafunwa. Zwe zwa wanala ndi zwi tevhelaho:

4.3.1.1 *Tshanduko dza musalauno*

Vhaswa vha dītika nga uri zwifhinga zwa ano mađuvha na zwa kale a zwi tsha fana nahone vhabebi a vha pfeesi tshanduko dza musalauno. Cheal (2002:78) a tshi ḫalutshedza matshilele a musalauno zwine ha pfi ndi ‘tshimodeni’ u ri:

Modernization is a complex process of change that involves raising human productivity and giving people more freedoms...Increased capacity for pleasure and happiness is claimed to be one of the great achievement of modernization.

4.3.1.2 *U dīimisa siani ḫa masheleni*

Mufumakadzi B vha Nweli na munna B vha Lukau vha sumbedza uri tshiñwe tsha tshiitisi tshihulwane tsha uri vhaswa vha tou dītōdela vhafunwa, tsho dīsendeka kha u kona u dīimisa havho siani ḫa lupfumo kana ndaka. Vhaswa vhone vhaṇe vha vho kona u dībadelela lumalo zwenezwo zwi a vha lelutshela u wana ane vha mu funa vha dzhia phetho ya u malana nae, vha songo džhenisa vhabebi.

4.3.1.3 *U vha kule ha vhaswa na vhabebi*

Mufumakadzi C wa Tshifume na munna D wa Vhufulwi vhone vha ri u vha kule na vhabebi zwine zwa vho vhangwa nga mishumo na zwikolo zwi vho ita uri hu si tsha vha na nyambedzano yavhudj vhabebi na vhana. Ho no vulea tshikhala tsha u ita nga u funa kha vhaswa. Zwenezwo u ḫoda musadzi kana munna zwi a lelutshela vhaswa musi vhe vhothe.

Hone naho zwo ralo hu na zwiitisi izwi, Van Warmelo u sumbedza uri ndi zwa ndeme vhukuma uri vhabebi vha vhe tshipida tsha mbingano dza vhana vhavho Van Warmelo

(1948:65) u ri: "If men wanted peace in their families, they should not marry without the approval of their family members".

4.3.2 Zwine zwa sedziwa ano mađuvha musi vhaswa vha tshi nanga vhafarisi

Mufumakadzi D wa Madombidzha na munna E wa Gogogo vhone vha ri ano mađuvha vhaswa vha tshi ḥoda vhafarisi zwine vha vho zwi sedza ndi mushumo. Hu sedziwa uri uyu muthu u shuma mushumode. Tshine tsha takaleleswa ndi mushumo wa maṭhakheni. Tshavhuvhili tshine tsha sedzeswa ndi uri o phasa mini, pfunzo dza digiri ndi dzone dzi funeswaho, ha konou tevhela lunako na lufuno. A vha tsha sedza kha zwine mvelele ya lushaka Iwa Vhavenda ya tenda khazwo. Naho zwo ralo ho no vha na zwiñwe zwiswa zwine vhaswa vha vho sedza khazwo musi vha tshi ḫinangela vhafunwa vhavho. Mbiti (1975:107) u ri:

Whatever method is followed in choosing the marriage partner the families and relatives of the two sides must be involved before the marriage can take place.

Hezwi zwi vha zwi tshi amba uri na afhio maitele ane a nga shumiswa kha u ḥoda zwa mbingano, vhabebi vha fanela u vha tshipida.

4.3.3 Zwo salaho zwine vhabebi vha khou ita

Mufumakadzi E wa Ha Mashau na munna B wa Lukau vha ri nahoh vhabebi hu na hunzhi he vha litshedzela, fhedzi hu na tshipida tshine vha kha ḫi tshi shuma khwiñ. Arali ነwana wa muṭhannga a vha vhudza uri o funa musidzana mukene. Vhabebi vha a ri vhuyani nae ri mu vhone. Arali vha vhabebi vha re na zwavho vha a ḫilugisela u ya muṭani wonoyo u dzudzanya zwa lumalo. Fhedzi hunzhi vhaṭhannga a vha tsha ḥwa vha tshi amba nga u mala vha vho sokou ḫivhuyela na musidzana vha mu ita musadzi.

4.4 VHA SONGO MALWAHO

Mbingano ya Vhavenda ano mađuvha i khou ḥangana na khaedu ya miṭa ya vhathu/ vhaswa vha songo maliwaho. Hu vhonala hu na zwivhangi zwinzhi zwine zwa khou dzhenelela kha vhutshilo ha vhaswa zwa vho ita uri vhaswa vha vho ḫiwana vha si tshipida tsha mbingano. Vha vho ḫiwana vha vhabebi vha re vhothe, kana muthu a

songo malwaho tsho^{the}. Tshigwada hetshi tshi vho vhumba lushaka lwa mita ya mubebi muthihi.

4.4.1 Zwivhangi zwa u sa vha mbinganoni

Zwe zwa wanala sa zwone zwivhangi zwa u vha mufumakadzi a songo malwaho musi hu tshi vhudziswa zwigwada zwa vhatu vha dzulaho vhe vho^{the} ndi zwi tevelaho: u ḥondolwa ha vhasidzana, ḥhalano, u shavhiwa, u fhandekana, u lovhelwa, khakhathi dza miṭani, u dzhia phetho khathihi na u dzula ha muṭhannga na musidzana vha kha vhushaka ha vhudzekani vha songo langana zwavhuḍi mafhungo a mbingano.

4.4.1.1 U ḥondolwa ha dzikhomba

U ya nga ḥodisiso ye muṭodisisi a ita kha vhasidzana na vhasadzi vha dzulaho vha vho^{the} ho wanala uri u ḥondolwa ha dzikhomba hu khou vhonala sa thone tshivhangi tshihulwane tsha u sa tsha malwa kha dzikhomba nnzhi.

Vha tshiimisa tsha zwa mutakalo tsha Youth and Adolescent Directorate vha Vhembe kha ḥa vhupo ha Venda vhone vha tshi ḥalutshedza vhuṭondo ha vhana vha ri ‘Ndi musi musidzanyana wa miñwaha i re fhasi ha mahumi mavhili a tshi ḥiwana o ḥihwala’.

Vhenevho vha zwa Mutakalo vha Tshiṭiriki tsha Vhembe kha ḥa Venda vho sumbedza uri muthihi kha vhararu wa vhasidzana vha a ḥihwala tshihulwane luthihi a sa athu u swikisa miñwaha ya mahumi mavhili, vha dovha vha sumbedza uri vhasidzana vho ḥidzhenisaho kha vhudzekani vha sa dzhii ḥiga ḥa u sa isa phanda na vhudzekani kana u shumisa vhuteamuta vha a swikelela mbalotshikati tsha fuṭahe (90) u nga vha vhamana kha ḥwaha muthihi.

(a) Zwivhangi zwa u ḥondolwa ha vhana vha dzikhomba

Zwi tevelaho zwo wanala zwi zwone zwivhangi zwa u ḥondolwa ha dzikhomba nga murahu ha musi ho vhudziswa vhasadzi na vhasidzana vho ḥondolwaho.

(i) *U shayea ha pfunzo dza zwa vhudzekani*

Vhaswa vhanzhi vha khou ḥidzhenisa kha zwa vhudzekani nga mulandu wa u shaya nyeletshedzo nga ha vhudzekani nga tshifhinga kana nga u ṭavhanya. Hu na vhutendatenda vhunzhi maelana na zwa vhudzekani. Vhañwe vhaswa vha a tenda uri arali muswa a sa iti zwa vhudzekani malofha a a ya ṭohoni. Nga u shayea ha pfunzo hedzi dza vhudzekani vhaswa vha thoma u ḫāda, vha si tsha kona u nanguludza ngoho kha zwi si ngoho.

(ii) *Mutsiko wa thangana ya murole*

Vhaswa vhanzhi vha khou dzhena kha zwa vhudzekani ha nn̄a ha mbingano nga mulandu wa mitsiko ine vha itelana nga tshavho. Vhaswa vha re na vhana vha tshigwada A vha Ha Masia tshine tsha vha na vhathu vhañna vha ri vhaswa vha itelana mutsiko wa u fhindula mbudziso ya uri ndi ngani vha sa faneli u ita zwa vhudzekani? Vhunzhi havho vha ḫitshutshudza nga uri u litsha u ita zwa vhudzekani ndi u ḫifhedzela tshifhinga nga uri a hu na muthu ane a sa khou vhu ita, o tou lindelaho mbingano ane na ḫo mu wana o lindela inwi a songo ḥidzhenisa. Nga mulandu wa zwenezwo vhaswa vha fhedza vho no ḥidzhenisa kha vhudzekani. Vha vho vha khakhathini ya u ṭondolwa na u ṭondola.

(iii) *Vhushai*

Mushumelavhapo A wa Ofisi dza Vhashumelavhapo dza Dzanani u sumbedza vhushai sa tshiñwe tshivhangi tshihulwane tsha u ṭondolwa ha dzikhomba. Miṭa i shayaho i wanala i tshi khou kondelwa na nga vhudzulo. Fhethu hafha ndi hune wa wana vhana vha tshi edela fhethu huthihi na mme na khotsi. Vhana havha vhunzhi havho ndi vha miñwaha ya zero u swika kha ya fumi. Vhana vhenevha nga u lala fhethu huthihi na vhabebi vha wanala vha tshi vho ḫivha zwa vhudzekani vha tshee vhañku.

(iv) *Thuṭhuwedzo ya thelevishini*

Mushumelavhapo B wa Ofisi dza Vhashumelavhapo dza Mutale o ṭalutshedza uri hu na miđi minzhi ine vhana vha vhona thelevishini i sa langiwi. Vhana vha kona u vhona

tshiñwe na tshiñwe sa zwiñori na vidio dza zwa vhudzekani. Nzulele iyi i tutula dzangalelo ja vhudzekani kha vhana vha tshee vhañuku. Vhana avha vha fhedza vha tshi ñidzhenisa kha zwa vhudzekani vha sa ofhi nga uri vha vha vho no ñowela u dzula vha tshi zwi vhona.

(v) *U fhuriwa nga mirole mihulwane.*

Vhunzhi ha vhana vho ñondolwaho vha amba uri vho tou fhuriwa uri vha dzhene kha zwa vhudzekani. Musi hu tshi ñoduluswa muthu o tshinyaho uyo musidzana zwi khou wanalea uri musidzana uyo kanzhi u vha o tshinyiwa nga muñhannga muhulwane ane a nga fhira uyo ñwana nga miñwaha ya rathi u ya nñha. Kanzhi havha vhana vha fhedza vho shavhiwa ha pfi ñwana u ño tou undiwa zwa uri mubebi wawe o tshinyelwa vhumatshelo a zwi dzhielwi nñha. Musidzana hoyu zwa u wana munna wa u mu mala zwi thoma u mu kondela.

(vi) *U dzula ha vhana nga tshavho*

Mushumelavhupo A na B vho sumbedza uri tshiñwe tshine tsha khou vhanga uri tshivhalo tsha u ñondolwa ha vhana tshi aluwe ndi u dzula ha vhana nga tsha vhana. Kha nzulele yeneyi ndi hune hunzhi ha wanala ñwana muhulwane o salaho na muñ uyo a wa miñwaha u bva kha fumiñga. Miñini yeneyi vhana vha thoma u tshila nga u kona vha vhasidzana vha fhedza vho no ñihwala. Miña yeneyi tshiñwe tshifhinga i a shanduka ya vho nga vhethu ha u rengiswa mivhili. Zwiñwe zwa zwine zwa itea vha vhona filimi dza zwa vhudzekani hu si na u iledzwa, vhana avha vha vho thoma u tshila nga ndila ya u sa langea siani ja vhudzekani.

(vii) *U dzula ha vhana na Vhomakhulu*

Mushumelavhupo B wa Ofisi dza Vhashumelavhupo dza Mutale o sumbedza u dzula ha vhana na Vhomakhulu tshi tshiñwe tsha zwivhangi zwa u ñondolwa ha vhana nga u ñavhanya. Nzulele heyi ya musi Vhomakhulu vha vhana vho no vha vhone vhane vha vho alusa vhana lwa tshoñhe yo no hulela vhukuma vhukati ha lushaka lwa Vhavenda. Vhomakhulu havha vha vha vha si tshee na maanda a u kaidza na u sumbedza ndila kha vhana, zwiñwane kha mirole wonoyu wa dzikhomba na vhañhannga zwenezwo

vhana vhenevha vha dzikhomba vha mbo ḋi fhedza vho wela kha khombo ya u ṭondolwa.

(b) Zwine zwa anzela u itea musi vhana vho no ṭondola/ṭondolisa

Zwo wanalea kha ḫodisiso iyi uri vhunzhi ha vhana havha vho tshinywaho vha ḫiwana vha na vhana, khotsi a songo tenda uri thumbu ndi yawe, kana a tenda musidzana aya mudini wa muṭhannga a tshi swika a baleliwa nga u fara muṭa zwa mu kombetshedza uri a humele hayani ha vhabebi vhaw. Kanzhi musidzana uyu u a dovha a ita ndingedzo nnzhi dza u malwa nga u vha na vhañwe vhana kana munna. Fhedzi vhaṭhannga vha fhedza vha tshi vho vha ḫanutshela. Tshiitisi kha vhanzhi hu vhonala vhaṭhannga vha tshi khou shavha u ḫihwesa muhwalo wa vhana vha muñwe munna. Havha vhasidzana vha fhedza vho no wela kha u vha mubebi muthihi ane a khou alusa vhana a eṭhe. Flanagan (1998:238) a tshi amba nga miṭa heyi ine ya khou thoma ngamulandu wa u ṭondolwa ha vhana vha dzikhomba u ri:

I began to understand early pregnancy as not a dysfunction behaviour or part as constellation of dysfunction pathway, sometimes rational option sometimes a shifting of life course.

Zwi khagala uri muñwe na muñwe u dzhena khakhathini ya u vha mme muṭuku nga mulandu wa nyimele ine a khou ḫangana nayo fhedzi musi havha vhana vhaṭuku vha tshi vha na vhana hu na khonadzeo khulwane ya u sa tsha malwa. Coll, Surrey na Weingarten (1998:240), vha tikedza uyu muhumbulo musi vha tshi ri: "It is true that when teenagers give birth there is a higher probability that they will remain unmarried".

4.4.1.2 *U tambudzwa ha vhafumakadzi na ḫalano*

Tsha vhuvhili tshine tsha khou shela mulenzhe kha u sa tsha malwa ha vhafumakadzi ndi u tambudzwa ha vhafumakadzi nga vhanna. Mushumelavhapo A na B khathihi na vhafunzi vha dzikereke vha ḫalutshedza uri khakhathi dza miṭani na dzone dzi khou vha tshivhangi tsha u bveledza vhatu vha songo malwaho. Vhafumakadzi vhanzhi vha re nnda ha mbingano vho bva nga u ḫoda u ḫivhofholola kha mutsiko wa u tambudzwa, vhone vhañe vhafumakadzi vha sumbedza uri ndi khwiñe u dzula vha songo malwa

kana vha vhothe u fhira u tambudziwa. Vhone vha vha vha tshi khou ḥuṭuwedzwa nga mihumbulo ya vha Iwaho na u tambudzwa na u tsikeledzwa ha vhafumakadzi.

4.4.1.3 *U shavhiwa.*

Zwigwada zweithe A, B na C zwa vhafumakadzi vha dzulaho vhe vhothe zwi sumbedza tshiñwe tsha vhuraru tshine tsha khou alusa tshivhalo tsha miña ya mubebi muthihi hu u shavhiwa ha vhafumakadzi nga vha vhanna. Hafha mufumakadzi u a vha o thoma mbingano yawe zwavhuđi, fhedzi zwi tshi ya phanda munna a thoma u vhuya o lenga hayani, a tshi ya huñwe u ita a sa vhuyi, a fhedza nga u sa tsha vhuya hayani tshothe. Munna uyu u vha o tswiwa mbilu nga zwithu zwine a khou ḥangana nazwo nnđa ha mbingano yawe sa tshelede, lunako, na zwiñwevho. Musadzi uyu u sokou sala o lindela a tshi vhona u nga munna u do vhuya. Vhunzhi ha vhanna vha fhedza vho ḥuwa tshothe musadzi a vho sala a khou lela vhana e ethe, o no vha mubebi e ethe, a songo tsha malwa.

4.4.1.4 *U dzhia phetho*

Hu na mufumakadzi vhe vha tou dzhia phetho ya u sa tsha ḥidzhenisa kha zwa mbingano tshothe kana ya u sa tsha maliwa. Fhedzi vhafumakadzi havha vha vha na vhana. Naho uyu mufumakadzi a wana muñwe a no sumbedza u ḥoda u dzula nae u a landula, tshiitisi tshi tsha uri u ofha u tambudzelwa vhana vhawe.

4.4.1.5 *U dzula lwa vhufunani hu songo langanwa zwa mbingano.*

Mufunzi A wa Kereke ya Reformed na C wa Kereke ya Faith Mission vha ri u sokou ḥidzulela ha munna na mufumakadzi vha songo langana kana u dzudzanya mafhungo a mbingano ndi tshiñwe tshine tsha khou vhanga u vha hone ha mubebi a dzulaho ethe. Nzulele heyi yo hulela vhukuma ano mađuvha na vhukati ha lushaka lwa Vhavenda. Vhasidzana vhanzhi kana vhafumakadzi vha wanala vho dzula na munna huñwe na huñwe. Havha vhathu vha ḥoda lufhera kana wa munna a ya a dzula ha wa musadzi mafhungo a u vhingana a songo dzudzanyiwa kana u ambiwa nga hao zwavhuđi. Vhathu avha vha vhidzana “muthu wanga”. Maitele haya a a leluwa uri muñwe a ḥibvise khao. Vhunzhi ha vhathu vho no dzula nga hei nđila vha fhedza vho fhambana wa

mufumakadzi a vho wela kha tshigwada tsha vhatu vha dzulaho vha vhothe kana tsha u alusa ḥwana a eṭhe.

4.4.1.6 *U lovhelwa.*

Vhafumakadzi vho lovhelwaho na vhone vha wanala vho no vha kha vhuimo ha mubebi muthihi. Kha Vhavenda mufumakadzi o lovhelwaho a tshee muṭuku vha a mu ḥea muñwe wa shaka. Nga mulandu wa u sa tsha tou dzhenelela ha vhabebi vhafumakadzi avha vha vho sokou litshiwa vho ralo vha tshi fanela u tou ḫivhonela vhone vhaṇe. Nga u sa wana thuso mufumakadzi uyu u fhedza a tshi ḫaḍa a vho wela kha u vha mubebi e eṭhe.

4.4.2 Thaidzo dza miṭa ya mubebi muthihi

Miṭa heyi ya mubebi muthihi ndi ine ya vhonala i tshi anzela u tshila kha thaidzo dza mitsiko, masheleni, vhushaka na thaidzo ya vhudzulo. Thaidzo hedzi ndi dzo wanalaho kha tshigwada tsha A tsha Ha Masia, tshigwada tsha B na C zwa vhatu vha songo maliwaho.

4.4.2.1 *Mitsiko*

U ya nga tshigwada B tsha Tshikuwi na C tsha Mulodi tsha vhasidzana kana vhasadzi vha siho mbinganoni vha sumbedza uri vha dinwa nga mutsiko wa u alusa vhana vhe vhothe, vha pfa vha songo tsireledzea, vha pfa vha na mulandu wa uri hu na zwithu zwi songo tshimbilaho zwavhuḍi, zwiḥulwane vhana vha tshi vhudzisa uri khotsi ndi vhafhio. Vhunzhi ha vhabebi havha vha sumbedza uri mbudziso heyi i a vha dina nahone i a vha tsika mihumbulu.

4.4.2.2 *Masheleni*

Arali muthu a tshi khou alusa vhana a eṭhe, u vha na thaidzo ya masheleni zwiḥulwane arali a sa shumi. Mubebi hoyu u a kundelwa u bveledza vhudifhinduleli hawe sa mubebi ha u unda vhana siani ḥa u vha ḥea zwiḥiwa, zwiambaro, vhudzulo, pfunzo

yavhuđi na zwiňwewho. Zwenezwo thaidzo hei ya masheleni i kwama na vhana nga ndila ya tsini.

4.4.2.3 Vhudzulo

Vhashumelavhapo A na B vha ri vhudzulo ndi thaidzo khulwane vhukuma kha miđa hei ya mubebi muthihi zwihiwlwane kha havha vhabebi vhađuku nga uri vhone vha vha sa athu swika tshiimo tshine vha nga shuma. Zwino thaidzo yo ambarelaho ndi ya uri ñwana muthihi kana mukomana a tou thoma u tshinya hunzhi vharathu vha mbo di fara wonoyo mulenzhe vhođe nga tshiđanga vha fhelela nga u vha na vhana heneffo hayani ha vhabebi vhavho. Tshi ūngufhadzaho nga maanda ano mađuvha ndi uri na mme a avho vhasidzana u wana na vhone vhe mubebi o alusaho vhana e eđhe. Heneffo hu na thaidzo khulwane vhukuma ya vhudzulo. Vhasidzana vhođe avho vha re na vhana vha dzula heneffo muđini wa mme avho. Muđa hoyu u vha muhulu, u si na vhudzulo.

4.4.2.4 Thaidzo ya vhushaka.

U vha mubebi a re eđhe zwi vho kwama tshođe vhushaka zwihiwlwane ha Vhomalume na vhađuhulu. Muzwala na muzwala ano mađuvha vha vho vhidza tshifani tshithihi. Muzwala wa makhadzi u vho vhidza tshifani tsha malume, zwo vhangwa nga uri a aluwa muđani wa makhulu wawe.

4.5 NDI NGA MINI VHANNA ANO MAĐUVHA VHA SI TSHA MALA VHAFUMAKADZI VHANDZHI

Sa zwe zwa vhonala kha ndima ya vhuraru uri nga mvelele vhanna vha Vhavenda vha mala vhafumakadzi vhanzhi. Ano mađuvha mvelele iyi i khou itelwa khaedu nga zwi tevhelaho: Feminizimu, Vhurereli ha Tshikhirisite, mutsiko wa masheleni, hune zwa sia zwa mbingano ya munna muthihi na vhasadzi vhanzhi zwi tshi vhokonda.

4.5.1 U phađalala ha mihumbulo ya Feminizimu

U phađalala ha mihumbulo ya vha tshigwada tsha “Feminism” zwo shela mulenzhe kha u ūthothela ha mbingano ya vhanzhi, munna muthihi na vhasadzi vhanzhi. Poponoe, Cunningham na Boult (1997:263), vha ūlautshedza “feminizim” sa “a movement designed

to raise the status of women". Milubi (2004:214) ene u ri "Feminizim" yo vha hone nge vhafumakadzi vha lwela mboholowo yavho vhone vhañe". Tshigwada itshi tshi lwa na u tambudzwa khathihi na u tsikeledzwa ha vhafumakadzi.

Muñwali wa mufumakadzi a no pfi Virginia Wolf sa zwe zwa sumbedzwa nga Milubi (2000:214) o zwi sumbedza nga vhuñalo uri vhafumakadzi vha khou tsikeledzwa nga vhanna. Hezwi zwe vhanga uri vhafumakadzi vha si kone u bvela phanda sa vhañwali.

Buchbinder (1991:1920), o sumbedza vhafumakadzi vha vhahali vhukuma vhe vha lwa vha tshi lwela mboholowo ya vhafumakadzi u ri:

To take only a few exemplary instances there are Margaret Sanger's campaign against birth control and Simone de Beauvoir's existentials explanations of women,s subjection in the second sex (1949,...Kate Millets MLA commission on the status of women in(1970).

Milubi (2004:215), u ri vhafumakadzi vha dzhiwa vhe vhatu vha re fhasi ha vhanna kha sia ja zwa ekonomi, polotiki, vhurereli, pfunzo, mushumo, mita. U ya nga Milubi (2004:215) theory ya feminism i ombedzela mbuno dici tevhela:

- 1 Munna na musadzi vha edana.
- 2 Vhanna na vhafumakadzi vha fanela u hola tshelede i no fana arali vha tshi shuma mushumo u no fana.
- 3 Vhurangaphanda ha polotiki, mamagani, zwikoloni, mitamboni, kereke, a si ha vhanna fhedzi. Hu fanela u dzenelwa-vho na nga vhafumakadzi.
- 4 Mishumo ya hayani a si ya vhafumakadzi vhe vhothe. Vhanna na vhone vha fanela u thusa hayani zwi hone. Vhanna vha fanela u bika, u kuvha na u lela vhana.
- 5 Zwa uri thoho ya muñi ndi munna zwi fanela u fhela. Munna na mufumakadzi vha fanela u vha na vhupfiwa vhu no edana.
- 6 Arali hu sa wanali vhana muñini mulandu u songo hwedzwa wa mufumakadzi lune a vhuya a pandelwa.

- 7 Munna na mufumakadzi vha songo malana hu u itela vhana, kha vha malane nge vha funana. Arali vhana vha vha hone, ndi mashudu a Mudzimu, arali vhana vha sa vha hone na zwone kha vha zwi ḥanganedze nga zwanda zwivhili.
- 8 Hu songo funeswa vhana vha vhatukana u fhira vha vhasidzana. Henefha ri wana mufumakadzi ane a beba vhasidzana fhedzi a tshi pandelwa kana u sasaladzwa kha mvelele nnzhi. Hezwi zwi fanela u fhela, vhatukana na vhasidzana vha a fana, ndi vhana vhothe.
- 9 Vhatukana na vhasidzana kha vha gudele pfunzo na mishumo i no fana. A hu na pfunzo kana mushumo yo tou teaho vhatukana fhedzi.
- 10 Dzekiso (lumalo) kha ji fe vhafumakadzi na vhanna vhane vha tevhela, “thyiori ya feminist” vha ri izwi zwi nga musi hu tshi khou rengisiwa kholomo.
- 11 Zwa u vhidza mufumakadzi ‘mrs’ kana ‘miss na zwone hu pfi zwo khakhea vhunga zwi na tshiṭala tsha u sumba uri mufumakadzi mukene o maliwa kana ho ngo maliwa. Hezwi hu khou pfi ndi tshiṭaluli nga uri vhanna, vho mala kana a vho ngo mala, vha reshiwa nga mr’ ndi ngazwo ano mađuvha ri tshi wana vhafumakadzi vha tshi vho sokou u ḫividza fhedzi ‘ms’.
- 12 Mvelele nnzhi dla Afrika dzi tendela vhanna vha tshi mala vhafumakadzi vhanzhi (polygamy) zwenezwi ndi zwiñwe zwine vhafumakadzi vha khou lwa na zwo vha ri “hani-hani vhanna vha tshi tendelwa u mala vhafumakadzi vhanzhi ngeno vhafumakadzi vha sa tendelwi u mala, kana u malwa nga vhanna vhanzhi?” Vhafumakadzi vha khou ḥoda mbinganoni hu tshi malana munna muthihi na musadzi muthihi fhedzi (monogamy).

Mihumbulo heyi ya vha femenizimu yo thusa vhukuma kha uri vhunzhi ha vhafumakadzi vha vho konavho u zipulula milomo vha amba vha tshi lwela mbofhollowo yavho.

Nga mulandu wa ḥuthuwedzo heyi ya femenizimu ano mađuvha vhukati ha lushaka lwa Vhavenda munna musi a tshi thoma u ita zwa u funana na muñwe musadzi uña a re mbinganoni u a ḥutshela mbingano yeneyo, a tshi sumbedza uri mbingano ya vhatu vhanzhivhanzhi a nga si i kone. Tshiñwe tshine tsha shavhiwa ndi u sa tsha funiwa. Hohu u ḫilwela nga heyi ndila naho zwo ita uri vhafumakadzi vha fhelelwe nga mahadzi, zwo ita uri vhanna vha thome u ofha u vhuisa vhañwe vhasadzi hayani. Vhanna na vhonevho, vho kombetshedzea u mala musadzi muthihi vha tshi funa kana vha sa funi.

4.5.2 Ndinganyelo ya mbeu

Hu tshi da Muvhuso wa Dimokirasi nga vho 90, vhafumakadzi vha Afrika Tshipembe, zwihiwlane vha jihoro ja ANC vho vusuludza mihumbulo ya vha Femenizimu. Vho lwela ndinganyelo ya mbeu, vha tshi ri vhafumakadzi na vhanna kha vha dzhiwe vha tshi fana, he zwa dzeniswavho na kha Ndayotewa ya shango. Ho dovha ha ombedzelwa na 50/50 ine ya vha i tshi khou ombedzela uri vhanna na vhafumakadzi vha fanela u edana na kha mishumo ya hayani sa zwe Milubi (2004:215) a zwi bua sa dziñwe dza mbuno dici ombedzelwaho nga vha Feminizimu “kha 4 and 5”.

4.5.3 Thuthuwedzo i bvaho kha vhurereli

Vhurereli, zwihiwlane ha Tshikhiresite vhu vhonala vhu na thuthuwedzo khulwane vhukuma kha mafhungo a uri munna u fanela u mala vhafumakadzi vhangana. Vhafunzi vha a tenda uri munna u fanela u mala musadzi muthihi. Zwenezwi mufunzi C wa Kereke ya Faith Mission o talutshedza uri zwa uri vhanna vha male vhafumakadzi vhanzhi vho tutuwedzwa nga mvelele dza havho Mudzimu ene muñe o sikela munna musadzi muthihi, vha ri Yesu ene muñe u takadzwa kana u tenda kha mbingano ya munna muthihi na musadzi muthihi.

Vha ri Bivhilini hu pfi munna u do tutshela khotsi awe na mme awe, vhuvhili havho vha vha ñama nthihi. A hu ngo ambiwa nga vhasadzi vha munna muthihi. Arali hu na vhanna vho no mala vhasadzi vhanzhi zwi bva kha u kondà na u omelela ha dzimbilu dzavho vho sumbedzwa nga bugu ya Mateo (19:3-8) nga Genesi (1: 26-3, 2:42).

Mashau (2006:15), a tshi tikedza u ri:

Polygamy as practised in ancient Israel and traditional Africa is not a normal practice ... in the new Testament both Christ (Matthew, 19:4-6) and Paul (I Timothy, 3:2) indicate monogamy as normative. This is an indication that polygamy is neither ideal or Biblical. It is something that needs not only be discouraged among Africans. But also be condemned as sin and unacceptable behaviour. There is no way that one man can truly in love with two women and give them equal attention and love.

4.5.4 Mitsiko ya masheleni

Vhanna vha sumbedza u ri ano mađuvha u vha na mufumakadzi vhanzhi zwi ita uri muthu a si bvelele siani ḥa u vha na thundu kana tshelede. Hezwi zwi vho ḋisa phambano na zwe Vhavenda vha vha vha tshi ri u vha na vhafumakadzi vhanzhi ndi lupfumo nga uri vha ḫo beba vhana vhanzhi. Zwenezwi vhunzhi ha vhanna vha kombetshedzea u vha na musadzi muthihi vha tshi shavha mutsiko wa masheleni na u unda. Cheal (2002:80) a tshi tikedza uyu muhumbulo uri “they tend to accept the modern identification of monogamous marriage with tha idea of progress”.

4.5.5 Vhanna vho ḥutshela tshothe mbingano ya vhanzhi naa?

Kha ḥoduluso ye ya itwa kha vhashumelavhapo, vhanna na vhafumakadzi ho wanala hezwi:

Vhanna vhanzhi vha Vhavenda vha tshee na u kundelwa u bva kha mvelele ya u mala vhasadzi vhanzhi. Zwenezwo vha a mala onoyo musadzi muthihi vha ri ndi musadzi wa hayani. Musadzi hoyu ndi ene ane mashaka na vhañwe vhatu vha mu ḋivha. Vha a dovha vha vha na musadzi a no pfi ndi wa nn̄a. Munna uyu, musadzi onoyu u mu sumbedza vhane a funa, huñwe u sumbedza mashaka ane a a takalela kana vhane a vhona uri vha a pfesesa zwa musadzi wa nn̄a. Honeha i sa tou vha khombekhombe, a funa tshi a vha tshiphiri tshawe na khonani dzawe.

Vhana vha hoyu mufumakadzi na vhone vha a vha vha sa ḋivhiwi nga mashaka. Fhedzi kanzhi vha a vha vha tshi ḋivhana na khotsi avho. Mufumakadzi hoyu wa nn̄a arali a si na vhudzulo nahone a si na mushumo une a kona u wana masheleni ngawo, munna arali a na mbilu u a mu fhaṭela lwa tshiphiri, musadzi wa hayani a songo mu vhudza. Fhedzi musadzi wa hayani u fhedza o pfa lusevhedi lwa uri munna wawe o fhaṭela muñwe musadzi gaigai. Hezwi zwi sia mbingano ya munna muthihi na musadzi muthihi i tshi nga vhanna vhanzhi vha Vhavenda i khou vha kondela. Zwine zwa khou vhonala zwi tou ḥodou fana na yone mbingano ya munna muthihi na musadzi muthihi ngeno hu munna muthihi na vhasadzi vhanzhi.

Vhashumelavhapo A na B vhothe vho sumbedza uri vhushaka hohu ha munna hoyu na musadzi wawe wa nn̄da a vhu tou vha vhushaka vhune ha fulufhedzisa nga uri zwi a leluwa vhukuma uri vhathu vha dibvise khaho u t̄avhanya arali hu na thaidzo. Vhothe Vhashumelavhapo A na B vha ri vhushaka hovhu ndi hone vhune ha khou alusa tshivhalo tsha vhafumakadzi vhane vha khou Pota sapoto kana u und̄wa ha vhana ano mađuvha.

4.6 MBAMBEDZO YA MBINGANO YA MVELELE YA VHAVENDA NA ZWA MUSALA UNO.

Khaedu dzine mbingano ya Vhavenda ya khou t̄angana nadzo dzi a kombetshedza uri hu vhe na mbambedzo u itela uri zwi konou vhonala zwavhuđi uri lushaka lu khou sendamela ngafhi.

Mbingano ya mvelele ya Vhavenda	Zwine zwa khou itea ano maduvha
(a) Nga mvelele ya Vhavenda mbingano i lugiswa nga vhabebi kana vhahulwane	Vhana vha tou dilugisela
(b) Nga mvelele, Vhavenda vha mala vhafumakadzi vhanzhi, ndi uri munna muthihi na vhafumakadzi vhanzhi.	Vha mala muthihi vha anzela u vha na muňwe wa nn̄da.
(c) Hu maliwa muzwala ñwana wa malume.	Hu maliwa muňwe na muňwe.
(d) Vhavenda vha shumisa u ruba sa vhusha, domba, murundu, na zwinwe sa nđila ya u lugisela vhana vhavho vhutshilo ha mbingano.	A hu na zwine vha vha lugisela
(e) Vhaswa a vho ngo tendelwa u tshinyana vha sa athu vhingana zwenezwo vha a t̄oliwa ñwedzi muňwe na muňwe hu u itela u vhona uri vha khou tamba hani.	Vha vho tshinyana vha sa shavhi tshithu.
(f) Vhavenda kha mvelele yavho vha na maitele e vha a vhea a uri khomba dici fanela u tamba hani, hune ha vha u davhula.	A hu na zwo vhewaho.

4.7 MANWELEDZO

Afha kha ndimana iyi ho bviselwa khagala zwiitisi zwa u sa dzhenenela ha vhabebi. Yo dovha ya sumbedza zwiitisi zwa uri vhaswa vha *diṭođele* vhafarisi vhone vhañe, zwivhangi zwa u sa malwa ha vhasidzana na masiandaitwa azwo. Khathihi na zwine zwa khou *tułuwedza* vhanna u sa tsha mala vhafumakadzi vhanzhi.

NDIMA YA VHUTANU

MANWELEDZO, MAWANWA NA THEMENDELO

5.1 MARANGAPHANDA

Ndima iyi ya vhutatu ndi nyangaredzo ya mushumo u re kha ḥodisiso iyi yothe. Yone yo fara manweledzo, mawanwa na themendelo ya ḥodisiso. Tshipikwa tshihulwane ndi u bvisela khagala zwe tsenguluso iyi ya swikela.

5.2 MANWELEDZO

Mushumo uyu wa ḥodisiso mafhungo awo o dzula nga ndila i tevhelaho.

- Kha ndima ya u thoma ndi he ha ḥalutshedzwa uri mbingano ndi mini. Ho dovha ha bvisela khagala ndivho ya ḥodisiso iyi, thaidzo dzi kwamaho ḥodisiso iyi, ngona dzo shumiswaho, u fhulufhedzea ha ḥodisiso khathihi na zwipikwa zwa mushumo uyu.
- Ndima ya vhuvhili yo bvisela khagala zwe vhañwali vho fhambanaho vha ñwala nga ha mbingano. Afha ndi he ha sumbedzwa kutshimbidzele kwa mbingano kwa mvelele dza tshakha dzo fhambanaho. Mañwalwa o shumiswaho ndi bugu dza vhañwali vho fhambanaho, hu tshi katelwa na ḥodisiso dze dza itwa nga vhañwe matshudeni vhe vha ita tsenguluso nga ha mbingano.
- Ndima ya vhuraru yo sengulusa matshimbidzele a mbingano ya Vhavenda ho katelwa zwine mbingano iyi ya vha zwone, maambisele, ndugiselo ya mbingano, lumalo, u vhinga, kufarelwe kwa muselwa na u khwañthiswa ha vhushaka. Zwone zwo ḥodisiswa u bva kha vhavegulu na vhakalahu tshi tikedzwa na nga mañwalwa a vhañwali vho ñwala vha mbingano.
- Ndima ya vhuña yone yo sengulusa khaedu dzo livhanaho na mbingano ya Vhavenda ḥamusi ho sedzwa vhuimo ha vhabebi kha mbingano dza vhana vhavho, u ḥitodela vhafunwa hune ha khou vhonala ano mađuvha. Yo dovha ya bvisela khagala zwa uri ndi nga mini vhasidzana vhanzhi vha songo malwa ano mađuvha, Ndima hei yo dovha ya fhindula mbudziso ya u ri ndi nga mini vhanna vha si tsha mala vhafumakadzi vhanzhi ano mađuvha. Mafhungo aya o ḥoduluswa kha vhatu

vha zwigwada zwe fhambanaho, Vhashumelavhapo, vhafunzi, vhanna na vhafumakadzi vhaswa.

- Ndimana ya vuṭanu yone ndi nyangaredzo ya tsenguluso ya mushumo woṭhe u bva kha ndima ya u thoma, ya vhuvhili, ya vhuraru na ya vhuṇa. Yo katela manweledzo, mawanwa khathihi na themendelo ya ḥodisiso.

5.3 MAWANWA

Zwe zwa wanala kha tsenguluso iyi ndi hezwi:

- Ḥodisiso iyi yo thusa kha u wanulusa uri Vhavenda nga mvelele yavho vha tshimbidzisa hani mbingano. Zwe konou vha khagala uri Vhavenda nga mvelele yavho vha tenda kha mbingano ya vhanzhi, ine ya vha mbingano ya munna muthihi na vhafumakadzi vhanzhi. Vhavenda vha dovha vha mala nga ngomu ha lushaka lwa havho hune muṭhannga u mala muzwala ḥwana wa malume awe, na vhoṭhe vha ha malume. Arali hu musanda na vhana vha makhotsi munene vha a maliwa hu u tevhela dzofha ḥa vhuhosī.
- Zwe kona u vha khagala uri nga mvelele ya Vhavenda mbingano i lugiswa nga vhabebi. Vhana a vha ḫifuneli vhanna kana vhasadzi vha tou ḥodelwa nga vhabebi. A hu tou vha na murole wa u pfi ndi wa u maliwa, mirole yoṭhe i a maliwa, na vhana vha sa athu bebiwa vhaṇwe vha bebwa vho no vha na mahadzi. Hezwi zwe vha zwi tshi itiswa nga uri Vhavenda kale vho vha vha na maitele ane a pfi *u fara tshikunwe*, ndi u ri vhabebi vha ḥa thundu ya vhaṇwe vha ri vha ḫo lifha nga tshikunwe, tshikunwe vha tshi amba ḥwana a sa athu bebwa.
- Zwe dovha zwa konou vhonala u ri Vhavenda nga mvelele yavho vha a lugisela vhana vhavho u dzhena mbinganoni. Vha vha lugisela mbingano nga u vha rubisa kana u vha fumbisa. Vha na zwiimiswa zwa u fumbisa zwe khwaṭhaho vhukuma zwine vha zwi shumisa kha u funza vhana vhavho zwa vhutshilo ha muṭani. Hu na ngoma dzine dza nga vhusha vhune vhu tshiniwa nga vhasidzana fhedzi, kha Vhavenda a hu na musidzana a no tendelwa u vhingwa a songo tshina (ipfi ḥiṇwe ḥiṇwe ḥa shumiswa kha u amba u fumba ndi tshina) vhusha. Vhusha vhu gudisa

khomba u kondelela, u dzhia ndaela, u divhadza khomba u ri yo no lugela vhudzekani na kutshilele kwa khomba.

- Iñwe ngoma ndi domba ļine na ļone ļa funza vhaswa vhutshilo ha muñani nga u angaredza. Ľone ļi tshiniwa nga vhasidzana na vhañhannga vho ḥangana. Hu dovha ha vha na murundu na dziñwe dze dici si ambiwe kha iyi ngudo.
- Zwo konou vha khagala uri vhabebi vho vha vha tshi ḫidzhenisa nga nungo dzavho dzoñthe kha mamalo a vhana vhavho hune na mme arali a na thakha o vha a tshi kona u malela musadzi ḥwana wawe. Vha dovha vha ḫidzhenisa na kha u fhañ vhushaka ha u malelana nga u ita mirula.
- Hu na khaedu dzine mbingano ya Vhavenda ya khou ḥangana nadzo ano mađuvha. Zwe zwa wanala ndi zwa uri vhabebi ano mađuvha a vha tsha tou ḫidzhenisa kha u funza vhana vhavho zwa vhutshilo ha mbingano nga ndila ya u rubisa nga mulandu wa uri vha vho vhona u fumbisa zwi tshi nga ndi ndila ya u tambudza na u tsikeledza vhaswa zwihiwlane vhasidzana. U ya nga ha mawanwa vhabebi vho no vhea fhulufhelo ļavho kha zwikolo, kereke khathihi na kha radio na theļevishini. Zwine na zwone a zwi khou kona u fusha ḥodea ine vhaswa vha vha nayo.
- Vhaswa ano mađuvha vha vho tou ḫitodela vhafunwa vhone vhañe. Sa izwi vhabebi vha si tsha dzhenelela kha zwa u thusa vhaswa siani ļa mbingano vhaswa vhone vhañe vho no vha na ndavhelelo dzavho dzine vha dici imisela n̄ha. A vha tsha sedza zwa vhushaka musi vha tshi ḥoda vhafunwa. Vha vho sedzesha mushumo, pfunzo, lufuno na lunako.
- Hu na tshivhalo tshihulwane vhukuma tsha vhabebi vhone vha khou alusa vhana vhe vhoñthe. Tshivhangi tshihulwane u ya nga mawanwa ndi u ḥondolwa ha dzikhomba hu re kha tshivhalo tshi re n̄ha vhukuma. Ḥthalano, u lohelwa, u dzhia phetho na zwiñwevho na zwone zwi khou shela mulenzhe kha u alusa tshivhalo tsha vha siho mbinganoni.
- Kha ḥodisiso iyi zwo konou wanala uri ndi nga mini vhabebi vha si tsha mala vhasadzi vhanzhi, he zwa vha khagala uri u phađalala ha mihumulo ya vha tshigwada tsha feminizimu zwo thusa vhafumakadzi u kona u lwela mbofholowo yavho he tshiñwe tsha hone ha vha u lwa na tshihadzinga. Ḥthuhwedzo ya dzikereke na mitsiko ya masheleni sa zwiñwe zwa zwivhangi. Naho zwo ralo

vhanna vha Vhavenda zwi khou vha kondela u bva kha u mala vhafumakadzi vhanzhi, vha vho tou vha na mufumakadzi wa hayani na wa nn̄da.

5.4 THEMENDELO

Nga murahu ha tsenguluso ho sedzwa mawanwa, hu themendelwa zwi tevhelaho:

- Themendelo ya u thoma musi ro sedza mawanwa a ḥodisiso iyi ndi i livhiswaho kha vhabebi vha Vhavenda i tsivhudza vhabebi uri *u ŋala tshau ndi u laṭa*, mubebi u do di dzula e mubebi ḥwana e ḥwana. Vhabebi vha songo tenda u dzhielwa vhuimo havho nga vhana. Vhana a vha na mulandu wa u xedza mvelele nga uri vhone vha to i pfukiselwa nga vhabebi. Vhabebi kha vha vhuelele kha mushumo wavho, vha vhe tshipiḍa tsha mbingano dza vhana vhavho, naho vho no vha miṭani. Naho ho no vha na tshanduko nnzhi dza tshifhinga, vhuimo ha vhabebi a vhu koni u milwa tshoṭhe nga tshanduko.
- Sa zwine vhabebi vha sumbedza u vha na fulufhelo kha zwikolo zwenezwo themendelo ya vhuvhili i khou livhisa kha vhadzudzanyi vha pfunzo dzi funzwaho zwikoloni, uri pfunzo ya zwa mbingano kha i funzwe zwikoloni, vhana vha linge na khayo.
- Themendelo iñwe i khou livhiswa kha misanda na dzikhoro uri ndi vhone dziphangami dza u vhulunga mvelele. Zwenezwo kha vha ṭuṭuwedzane na vhalanda vhavho vha sedzuluse dzingoma uri zwine zwa nga laṭiwa na zwine zwa nga sala zwo fariwa ndi zwifhio. Sa tsumbo hu nga laṭiwa zwa u tsikeledzwa ha vhathu, u fumbisa sa ndila ya u tambudzwa.
- Vhavenda sa lushaka kha vha dovhe vha ḫitole siani ḫa mvelele ya mbingano yavho. Kha vha sedze uri yo khakhea ngafhi hune vha khou ri haya maitele a a dina a vhonala a tshi fanela u sudzuluselwa kule sa u malisa dzitshie na vhana vha sa athu bebwa. Mbudziso ndi ya u ri zwino nga uri vho laṭa mvelele yoṭhe vho i vhumbela nga mini. Zwenezwo Vhavenda kha vha lingedze u tevhedza mvelele yavho vha si ḫanganyise na mvelele dza vhañwe.

BUGUTSHUMISWA

- Alpaslan, N. 1997. *Methods and Means for a Meaningful Marriage*. Pretoria: Kagiso Publishers.
- Buchbinder, D. 1994. *Contemporary Literary Theory and the Reading of Poetry*. Australia: Macmillan.
- Campton Encyclopedia, 1994. New York: Capton learning company.
- Casler, L. 1974. *Is Marriage Necessary?* New York: Human Science Press.
- Cheal, D. 2002. *Sociology of Family Life*. New York: Palgrave Mackmillam.
- Coll, C.G. Surrey, J.L. and Weingarten, L. 1998. *Mothering Against the Odd: Diverse Voices of Contemporary Mothers*. New York: The Guilford Press.
- Giddens, A. 1989. *Sociology*. Blackwell: Cambridge Polity Press.
- Goodman, N. and Marx, G. 1971. *Society Today*. New York: Library of Congress.
- Goode, W.J. 1967. *World Revolution And Family Patterns*. New York: The macmillam company.
- Jagger, G. and Wright, C. 1999. *Changing Family Values*. New York: Routledge
- Keesing, R.M. 1935. *Cultural Anthropology: A Contemporary Perspective*. Australia: The Dryden Press.
- Kwenda, V. Munden, N. and Stonier, E.T: 1997. *African Religion and Culture Alive*. Pretoria: MC Printers.
- Mafenya, L.L. 2002. *Gender Perspectives in Tshivenda Folklore: A Feminist Approach*. PhD unpublished Thesis. Limpopo: University of the North.
- Mair, L. 1969. *African Marriage and Social Change*. London: Frank cass and co. LTD.

- Masakona, J.M. 2000. *The Traditional Venda Marriage: A Theological Ethel Evaluation.* Potchefstroom: Potchefstroom University for Christian Higher Education.
- Mashau, T.D. 2006. *Unlocking the Mystery of Marriage: Issues in Premarital Counselling.* Potchefstroom: Theological Publications.
- Mbiti, J.S. 1975. *Introduction to African Religion.* London: Heinemann.
- Milubi, N.A. 2004. *Ngoma ya Vhatei.* Pietersburg: NAM.
- Milubi, N.A. 2000. *Sexual Images: Essence of Presence.* Southern African Journal for Folklore Studies, 11 (1) 56-62.
- Mugubane, P. 1998. *Vanishing Cultures of South Africa.* CapeTown Struik Publishers
- Popenoe, D, Cunningham, P. and Boult, B. 1997. *Sociology.* Cape town: Goodwood National Book Printers.
- Ramurunzi, T.S. 2002. *The Role and the Significance of Vhavenda Female Initiation Songs.* Unpublished M.A Dissertation. Limpopo: University of the north.
- Reber, A.S. 1985. *Dictionary of Psychology.* London: Viking Hermond Worth.
- Rodman, H. 1965. *Marriage Family and Society.* New York. Random House.
- Sanderson, S.K. 1995. *Microsociology: An Introduction to Human Societies.* New York: Harpercollins College Publisher.
- Stephens, W.N. 1963. *The Family in Cross-Cultural Perspective.* London: The University of Kanssas.
- Sono, T. 1994. *African Family and Marriage under Stress.* Pretoria: CDA Publication.
- Stayt, H.A. 1931. *The Bavenda.* London: Frank Cass and Co. Ltd.
- Strinati, D. 1995. *Introduction to Theories of Popular Culture.* New York: Routledge.

Tshikororo, M.N. 1972. *Mangalani*. Pretoria: J.L. Van Schaik.

Van Warmelo, N.J. 1937. *Tshivenda-English Dictionary*. Pretoria. Government Printers.

Van Warmelo, N.J. and Phophi, W.M.D. 1948. *Venda Law* Pretoria: Government Printers.

West, M.A. and Morris, J. 1976. *ABANTU: An Introduction to the Black People in South Africa*. Cape Town: Tien Wah Press.

<http://www.huffingtonpost.com/2013/04/04/monogamy-and-marriage>

<http://www.patriarchywebsite.com.monogamy/mono-history.htm>

Mafhungo a vhukole ha vhana vha^ñuku nga vha Vhembe District.

APHENDISI A

VHATHU VHE VHA KWAMIWA

VHAKALAH

Mukalaha Vho-Thari (82): Fefe 25-03-2013

Mukalaha Vho-Matshaya (76): Mamvuka 06-04-2013

Mukalaha Vho-Makelekesha (80): Domboni 24-06-2013

Vho-Ambani (70): Ha-Kutama 28-03-2013

VHAKEGULU

Vho-Mapikulela (90-100): Ha-mulima 02-04-2013

Vho-Nyatshisevhe (80): Lwamondo 03-04-2013

Vho-Mushaa th |ama (75): Tshandama 26-03-2013

Vho-Nyakhwali (70): Dzimauli 30-03-2013

Vho-Luambo (78): Ha-musekwa 18-05-2013

VHAFUMAKADZI

Mufumakaszi A: Tshikuwi 16-03-2013

Mufumakadzi B: Nweli 11-05-2013

Mufumakadzi C: Tshifume 25-05-2013

Mufumakadzi D:madombidzha 31-06-2013

Mufumakadzi E: Ha-Mashau 03-07-2013

VHANNA

Munna A: maṇame 27-04-2013

Munna B: Lukau 31-03-2013

Munna C: Domboni 24-06-2013

Munna D: Vhufulwi 26-05-2013

Munna E: Gogogo 25-07-2013

VHASHUMELAVHAPO

Mushumelavhapo A: Ofisini dza Vhashumelavhapo dza Dzanani 26-07-2013

Mushumelavhapo B: Ofisini dza Vhashumelavhapo dza Mutale 08-08-2013

VHAFUNZI

Mufunzi A: Reformed 16-06-2013

Mufunzi B: Faith mission 19-06-2013

Mufunzi C: Revelation 28-06-2013

Mufunzi D: ZCC 04-07-2013

Mufunzi E: Luthren 14-07-2013

VHASIDZANA VHA RE NA VHANA

Tshigwada A. vhatu vhaṇa (4): Ha masia 04-07-2013

Tshigwada B. Vhatu vhararu (3) : Tshikuwi 03-08-2013

Tshigwada C. vhatu vhararu (3): Mulođi 31-03-2013